

ИЗ КУРШУМЛИЈЕ - ПРЕКО ИБРА - КРОЗ ШУМАДИЈУ (август - 10. октобар 1944.)

Ради онемогућавања даљих дејстава дивизија Главног штаба Србије и Оперативне групе дивизија (ОГД) НОВЈ, немачка команда је своје снаге на подручју јужне Србије сконцентрисала у две основне групе: на простору Крушевца неколико својих, бугарских и квислиншких батаљона, укупно око 3.500 војника, а у ширем рејону Блаце - Прокупље - Куршумлија главнину бугарске 27. пешадијске дивизије, бугарски 69. ловачки пук, немачки 5. полицијски добровољачки пук и делове СДС, укупно око 8.000 војника. Задатак је ових снага био да спрече продор Оперативне групе дивизија НОВЈ ка планини Јастрепца и на просторију Топлице.

Почетком августа 1944. године на овој просторији још увек се налазе јаке непријатељеве снаге, стациониране у неколико гарнизона, о којима се из Обавештајног центра 21. дивизије 8. августа сазнавало следеће: бугарске снаге које су биле на простору с. Власово - с. Власе - с. Статовац - Житни поток отишле су преко Трновог Лаза за Коњушу и даље за Беломлин. Четничке снаге 4. групе јуришних корпуса и Расинско-топличке групе корпуса водиле су борбе са јединицама Оперативне групе дивизија НОВЈ на Копаонику, а мање снаге Љотићеваца још увек су се налазиле у рејону Бучумета.

У самој Крушумлији непријатељ је успоставио јак гарнизон: делови 122. пешадијског пука 27. дивизије (бугарска), једна чета 5. полицијског пука »Дизенер« (немачка Сцхутзполизеи), затим 3. батаљон Гвозденог пука (недићевци), 1. батаљон пука СДК (Љотићевци), делови Топличког и 1. косовског јуришног корпуса.

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КУРШУМЛИЈЕ И У ОДБРАНИ ЖУПЕ

Док је Оперативна група дивизија водила борбе у Жупи, Расини и Топлици, снаге Главног штаба НОВ и ПО Србије имале су задатак да се на својим оперативним подручјима и

просторијама што више активирају »дејством на непријатељске комуникације, притиском на јаче и ликвидацијом слабијих непријатељских гарнизона«,^{137>} да формирају партизанске одреде који би наставили дејства у овој области после одласка дивизија и да појачају политички рад у војсци и народу у вези са доласком Оперативне групе дивизија у Србију.¹³⁸⁾

Двадесет прва дивизија имала је задатак да врши упорни и непрестани притисак на комуникације (друм и железничка пруга) Прокупље - Куршумлија и на окупаторски (бугарски и мањим делом немачки) и квислиншки (четници и СДК) гарнизон у Куршумлији.¹³⁹⁾

Процењујући непријатељеве снаге (бугарске) у Куршумлији и на обезбеђењу пруге Прокупље - Куршумлија и њихове намере да почну са повлачењем из ових крајева Србије за Бугарску, као и мање снаге четника и добровољаца на простору Добра Вода - Реткоцер, штаб 21. дивизије је, 6. августа, издао заповест о новом распореду својих јединица, па је штабу 5. бригаде наређено да и даље остане на просторији од Грабовнице па удесно до Прекрастице, а евентуално и до Топлице, са задатком да редовно, сваке ноћи, шаље јача одељења на рушење железничке пруге и друма на сектору бригаде, као и да шаље патроле према Прокупљу и према Видојевици. Истовремено су штабови бригада обавештени да су бугарске снаге напустиле Блаце и повукле се за Прокупље, као и да су добровољци (љотићевци) напустили Куршумлију и кренули такође за Прокупље.¹⁴⁰⁾

Главни штаб Србије одлучује да 21. дивизија, која се налазила на просторији: Иван-Кула - Баке - Равна Планина - Соколов Вис - Гајтан - Богујевац - Бачије, крене у сусрет јединицама ОГД у правцу Куршумлије и ослободи је, користећи дејства ОГД у леђа непријатељу.

Већ 8. августа штаб 21. дивизије издао је наређење потчињеним бригадама за покрет, па је 5. бригади наређено да из рејона села Космача са једним батаљоном продире преко Соколовог крша, села Крчмаре и Марине Куле и да садејствујући 4. бригади нападне и ослободи Куршумлију, уздуж реке Топлице ка гробљу и цркви. Други батаљон бригаде имао је

137) 36. НОР, I, 9, док. 98.

138) 36. НОР, I, 9, док. 83.

139) АОС, к. 181, рег. бр. 30/5, Преглед операција НОВ у Србији од 15. јула до 15. августа 1944. године.

140) 36. НОР, I, 9, док. 95 - Ова информација о повлачењу бугарских и јединица СДК убрзо се показала као нетачна.

да пређе Топлицу и Бело Поље, да надире лево од комуникације Барбатовца - Куршумлија и да нападне непријатеља на простору Блаце. Трећи батаљон имао је задатак бригадне резерве, са рејоном постављања у Новом Селу и Богудевцу и задатком рушења пруге и мостова, односно онемогућавања сваког саобраћаја на прузи и друму Прокупље - Куршумлија. Штабу бригаде наређено је да обавезно ухвати везу са својим 4. батаљоном који је остао на Црној чуки и да га употреби на најпогоднијем нападном правцу.¹⁴¹⁾

Примивши наређење штаба дивизије, штаб 5. бригаде предузима мере за прикупљање целе јединице. »У току јучерашњег дана, тј. прошле ноћи послали смо поуздане људе да пронађу наш 1. батаљон и чету које је са оне стране Топлице. Данас смо послали људе који ће довести у састав батаљон са положаја код Барлова. Оне наше јединице које су данас остале са оне стране Топлице, а са којима су два члана штаба бригаде знају зборно место, јер смо га заједнички одредили. Предузећемо све да и њих пронађемо... «¹⁴²⁾

Напад на непријатеља у Крушумлији 4. и 5. бригада започеле су 9. августа у 5. часова - 5. са северне а 4. са јужне стране. Развила се жестока борба против далеко бројнијег и боље наоружаног непријатеља. Групе бораца продирале су у улице и заузимале поједине куће, али је непријатељски отпор из добро утврђених бункера и ровова ограђених жицом, био све жешћи, тако да напад није успео.¹⁴³⁾ Док су батаљони 5. бригаде водили борбу против Бугара у самој Куршумлији, јаче бугарске снаге које су се већ од 8. августа налазиле на коси Спанце - Куршумлија поставиле су заседе у тим шумама, заједно са добровољцима и четницима. Не знајући за њихово присуство, батаљон који се повлачио из Куршумлије наишао је на ове заседе и на паклену бугарску и четничко-добровољачку ватру и претрпео значајне људске губитке. У току борби, начелник штаба бригаде је рекао да је преместио батаљон са Црне чуке на положаје испред Барлова, да није порушио пругу, али да је поставио мине, и да је блиндирани воз пошао из Прокупља, али се зауставио код Плочника и даље није ишао.

Бригада се вратила на полазне положаје.¹⁴⁴⁾

ј«[36. НОР, I, 9, док. 85. и 109.

¹⁴²⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 55/4, *Извештај штаба 5. бригаде* од 7 августа 1944. године, као и АОС к. 1040. рег. бр. 55/4, *Извештај штаба 5. бригаде* од 9. августа 1944. године.

¹⁴³⁾ 36. НОР, I, 9, док. 104.

¹⁴⁴⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 4-5, *Извештај штаба 5. бригаде*, 12. августа 1944. године штабу 21. дивизије.

После неуспешних борби за ослобођење Куршумлије, 21. дивизија заузимала је 12. августа следећи распоред: 4. српска бригада на положајима Марина Кула - Маричића брдо - Мала Пупавица - Велика Лубница, 5. српска бригада на простору Доња Речица - Велика Плана, и 6. бригада у рејону села Бојника у Пустој Реци. Тога дана у 5. бригаду се вратио њен командант Станимир Јовановић Јова који је дотле био у болници. Са њим су у бригаду дошли и политички комесар дивизије Риста Антуновић Баја и вршилац дужности политичког комесара Главног штаба Србије Милисав Милосављевић.

На дан 13. августа штаб оперативне групе дивизија обавестио је штаб 21. дивизије да је ова, по наређењу Главног штаба Србије, стављена привремено под команду штаба Оперативне групе дивизија НОВЈ ради извођења заједничких борбених дејстава за ослобођење Куршумлије. Штабу 21. дивизије је наређено да својим јединицама изврши јачи притисак на непријатеља са јужне и југоисточне стране на непријатељски гарнизон у Крушумлији, испољавајући дејство како на комуникацију Крушумлија - Прокупље (ближе Куршумлији), такон и преко комуникације. Тога дана 5. бригада броји 470 бораца и старешина и има задатак да се постави на обезбеђењу у селу Умцу и делом у Речици.¹⁴⁵⁾ Пета бригада се 14. августа још увек налазила у рејону Велике Плане, у процесу прикупљања и реорганизовања, а већ 15. августа послала је мање делове на брдо Умац код Прокупља, с тим што се својим деловима повезала са 6. бригадом, која је дошла из рејона Товрљана.¹⁴⁶⁾

Време предаха између борби и покрета искоришћено је у 5. бригади за војни и политички рад са борцима и старешинама. На дан 15. августа 1944. године, у Великој Плани (топличкој) где се налазила главнина 5. бригаде одржан је састанак бригадног комитета КПЈ на коме је извршена детаљна анализа протеклих борбених дејстава бригаде, извучени закључци и донесени задаци за будући рад партијске и скојевске организације. После састанка, партијски руководиоца бригаде Јован Крстић Мргуд послао је партијском руководиоцу 21. дивизије записник са састанка, који је важан и по томе што су у њему дате карактеристике за командни део штаба бригаде.¹⁴⁷⁾

¹⁴⁵⁾ 36. НОР, I, 9, док. 183.

¹⁴⁶⁾ Исто, док. 183.

¹⁴⁷⁾ АОС, к. 1042, пер. бр. 24/4.

На дан 16. августа штаб 21. дивизије издао је наређење штабовима 5. и 6. бригаде за рушење комуникације Прокупље - Куршумлија. Задатак је био: ликвидирање свих бугарских посада на прузи Куршумлија - Прокупље, темељито рушење пруге и друма и надирање ка Прокупљу, с обе стране друма, чиме би се најбоље спречавало дејство непријатеља ка Куршумлији са циљем помоћи тамошњем потпуно опкољеном гарнизону. Сходно овом наређењу, 5. бригада је требало да појача своје положаје на Умцу и у Речици и у току ноћи да поставља мине на друм и на железничкој прузи, али то није урадила јер се још није била потпуно прикупила у рејону Велике Плане. Седамнаестог августа на путу Прокупље - Куршумлија, код села Поточића, бригадни инжењерци поставили су тешке нагазне мине. Четири бугарска камиона војника наишла су на тај део пута усред бела дана. Три камиона страдала су од мина, при чему је око педесет војника избачено из строја. Мртве и рањене однели су преосталим камионима у Прокупље.

Деветнаестог августа штаб Оперативне групе дивизија наредио је штабу 21. дивизије да се са две бригаде пребаци на просторију Куршумлијска Бања - Велика Шатра - Сагоњево, са задатком дејстава на комуникацију Блаце - Куршумлија. Штабу 5. бригаде, која се тада налазила на Јастрепцу, наређено је да и даље остане на тој територији и да се привремено потчини штабу 5. крајишке дивизије.¹⁴⁸⁾

У току ноћи 19/20. августа 5. бригада врши мањи демонстративни напад на Блаце, који није успео јер бригада није имала тешко наоружање за разбијање јако утврђених непријатељских бункера. Циљ напада је био насилно извиђање непријатељевог гарнизона у Блацу, у чему се потпуно успело, јер су откривене скоро све важније утврђене тачке Бугара у Блацу. У току борбе Бугарима је неколико пута упућиван позив на предају, али су они наставили и даље са жестокиим отпором, као да су мислили да ће у Србији вековати. Борац Александар Прајовић, из 1. батаљона, звани Аца Македонац, позвао је Бугаре на македонском језику да се предају и да са јединицама НОВ наставе борбу противу Немаца, али све је било узалуд. Истога дана делови бригаде сачекали су једну бугарску ауто-колону на друму Белољин - Блаце оштетили један камион и убили и ранили око 20 бугарских војника.

На дан 20. августа 1944. године штаб 21. дивизије наредио је штабовима потчињених бригада да се распореде на просто-

¹⁴ « 36. НОР, I, 9, док. 164.

рије Бранкова Кула - Мирница - Влајиња - Више село - Драгуша - Међухане.

Пета бригада добила је задатак да се распореди на просторији Влајња - Вишесело, с тим да успоставе везу са штабом дивизије у селу Жаргови.¹⁴⁹⁾ Бригада је из рејона Блаца, са Јастрепца, кренула 21. августа и стигла на просторију Влајња - Невада - Вишесело - Манастирци - Сагоњево, са задатком да дејствује и онемогући комуникацију Блаце - Куршумлија за непријатељев саобраћај и да затвори правац Куршумлија - Мерћез. Међутим, бригада није успела да у потпуности затвори комуникацију Блаце - Куршумлија, јер су Бугари јаким снагама запосели косу Спанци - Куршумлија са око 300 војника, а заузели су и косу изнад Мачковца и са тих деминантних положаја успешно контролисали ову за њих веома важну комуникацију. Осим тога у Блацу је било око 300 и у Белољину око 200 бугарских војника, који су према овој комуникацији слали веома јаке патроле, моторизоване одреде. Бригада је овога дана имала 415 бораца и старешина, заједно са болницом, коју је обезбеђивала. Морал и борбеност бораца према оцени штаба бригаде кроз последње борбе се знатно побољшао, али је проблем још увек био слабији повратак дезертера у бригаду. Новоформирана интендантура је функционисала веома добро.¹⁵⁰⁾ Бригада је 23. 24. и 25. августа остала на истим положајима: с. Вишесело - Невада - Муљевиће - Влајња, оријентисана према комуникацији Блаце - Куршумлија. Бригада је трпела сталну узнемиравајућу ватру бугарске артиљерије из рејона Блаца, Белољина, Спанца и Куршумлије, али без губитака у људству. Друмом је 23. августа наишла једна бугарска колона на коју је код Барбатовца отворена жестока ватра и натерана је у бекство према Блацу.

Бугари су тих дана стално ојачавали своје положаје на Барбатовачком брду (к. 506 и 515) до самог друма, па су 24. августа ту имали око 1.000 војника, два топа, три тешка минобацача и четири до шест тешких митраљеза, а љотићевци и Немци су се налазили на Трнавској чуки (к. 560 - к. 502 - к. 503 - Мачковац), непознате јачине, али са четири топа. Са циљем ликвидације ових непријатељских положаја и чишћења целе просторије у троуглу Блаце - Куршумлија - Белољин, штаб 21. дивизије наредио је штабу 5. бригаде да са пуним са-

¹⁴⁹⁾ 36. НОР, I, 9, док. 174, АОС, 1.1040, рег. бр. 28-5, *Извештај штаба 5. српске бригаде од 24. августа 1944. године* штабу 21. дивизије.

¹⁵⁰⁾ 36. НОР, I, 11, док. 7, *Извештај штаба 5. српске бригаде од 22. августа 1944. године* штабу 21. дивизије. *

ставом нападне Бугаре на Барбутовачком брду, са почетком у 22 часа, а затим да продужи своја дејства ка Куршумлији. За садејство овом нападу одређена је 4. бригада. Бугарска артиљерија из рејона Куршумлије и Спанца била је и тога дана веома активна.

Напад је почео у ноћи 25/26. августа. Непријатељ је на Барбутовачком брду пружао жестоки отпор. Борци су долазили до пред саме бугарске ровове, али нису могли њима овладати. Бригада је имала пет погинулих и три рањена¹⁵¹⁾. Губици непријатеља остали су непознати. По неуспешном нападу бригада се повукла на полазне положаје за напад око Вишесела. Сталним нападним акцијама подизала се борбеност бригадних јединица а редовном исхраном од три оброка дневно умногоме се повећавала издржљивост и борбеност трупа. По повратку на раније положаје, бригада је и 27. августа била на просторији. Сагоњево - Вишесело - Кутловац и дејствовала на працу Блаце - Куршумлија.

Пета бригада (привремено потчињена штабу 5. крајишке дивизије) 27. августа добила је наређење да преузме положаје 10. крајишке бригаде између Разбојне и Блаца и да смени 1. батаљон 10. крајишке бригаде у селу Чучале, како би се цела ова бригада могла ангажовати у борби против наступајућих четника.¹⁵²⁾ У време добијања овог наређења бугарска артиљерија (четири топа) из рејона Барбутовачког брда упорно је тукла положаје 5. бригаде, али није нанела никакве људске губитке.

Бригада се прикупила до 2 часа 28. августа и око 6 часова извршила покрет и на одређену јој просторију стигла око 13 часова истог дана, не нашавши 10. бригаду на тим положајима. Није било ни непријатеља на овом простору. Истог дана штаб 21. дивизије је допунио своју борбену заповест од 27. августа, којом је 5. бригади одредио правац даљег кретања: Пожар - Лепа гора - Лепенац - с. Тршановци - Дрtevци - Мала Грабовница, са размештајњем на просторији у селима Тршановци, Дрtevци и Мала Грабовина. ' У ноћи 28/29. августа 5. бригада је постављена на просторији: Лепенац - Јаворац са циљем затварања правца Разбојна - Крушевац. По наређењу штаба дивизије започела је напад на четнике око 22 часа правцем Разбојна - Дупди, а једним делом: Криви Брод - Игорош - Шљивово, са задатком да се задржи на просторији Сте-

¹⁵¹⁾ Исто, док. 20.

¹⁵²⁾ Исто, док. 55.

¹⁵³⁾ Исто, док. 57.

вовишко брдо - Рапчевица.¹⁵⁴⁾ Међутим, све јединице Оперативне групе наишле су у почетку напада само на четничке заштитничке делове, јер је командант 4. групе јуришних корпуса раније одлучио да Расину не брани одсудно, па је 29. августа око 16 часова наредио извлачење својих јединица на нове положаје.¹⁵⁵⁾ Тако се напад јединица НОВЈ у првој фази претворио у наступни марш све до избијања у рејон Александровца.

Око 16 часова 30. августа 4. и 5. бригада стигле су до с. Ратаје, где су јединице 5. дивизије водиле жестоке борбе са четницима. Делови обе бригаде извршили су силовити јуриш на око 1.000 четника, разбили их и гонили све до Западне Мораве. Убијена су четири, рањена 30, а заробљено пет четника.¹⁵⁶⁾ Бригада је имала два лакше рањена борца. Пета бригада, која је раније добила задатак (пре добијања заповести штаб Оперативне групе дивизија да крене правцем Јабуковац - Трлина - Рапчевица, није могла на време да добије додатно наређење, и она је пошла тим правцем, а затим је скренула преко с. Доброљупци и била резерва 4. и 6. бригади. У току 30. августа Жупа и Расина су биле поново под контролом Оперативне групе дивизија. Тиме је за непријатеља ова територија била коначно изгубљена.

На овом простору 21. дивизија је остала све до 3. септембра, када је добијено телефонско авизо наређење штаба Првог пролетерског корпуса да се у току ноћи размести на просторији с. Милентија - Брус. У међувремену један батаљон 5. бригаде налазио се на просторији села Доброљупци ради мобилизације људства за јединице НОВЈ. Према наређењу штаба 21. дивизије од 3. септембра извршено је поседање просторије, па се 5. бригада разместила на просторији с. Грчак - Будиловина - Тоскићи. Пред полазак била је постројена цела бригада, а сам марш се одвијао у целој бригадној колони, како би се извршила смотра и увидели недостаци - да би се исправили на новој просторији.¹⁵⁷⁾

У времену од 6. до 29. августа 1944. године бригада је водила борбе за ослобођење Куршумлије и на комуникацији Блаце - Куршумлија (против Бугара) и на Копаонику (против четника). У тим борбама бригада је имала 34. бораца и старешине избачене из борбеног строја, од којих 23 погинула (12

154) 36. НОР, I, 11, док. 179.

155) АОС, рег. бр. С-В⁴460/2, 6532, 17124.

156) 36. НОР, I, 11, док. 179, а видети и 36. НОР, I, 11, док. 77, 78 и 79.

157) 36. НОР, I, 11, док. 104.

у борбама против Бугара и 11 против четника) и 11 рањених. Бригада је из непријатељевог борбеног строја избацила преко 110 војника и старешина, међу којима 52 погинула (30 Бугара и 22 четника) и 58 рањених (50 Бугара и 8 четника), а уништена су три бугарска камиона.

Током августа 1944. године и у 5. српској ударној бригади вршене су многе организационе и кадровске промене у саставу, наоружању, формацији и позадини. Најпре се пришло организацији обавештајне службе у бригади и у батаљонима. С обзиром на то да са организовањем ове службе у бригадама, па ни у дивизијама, није ишло лако, Главни штаб Србије је још 22. јуна 1944. године посебно указао и штабовима 21, 24. и 25. дивизије на улогу и значај организације добре обавештајне службе за прибављање обавештајних података о непријатељу, да би 26. јула исте године штабу 21. дивизије послао посебно наређење и упутство како и које обавештајне податке о непријатељу треба да прикупи, а крајем јула исте године у штабу дивизије констатовано је да на терену: »Рад пете колоне већ се осећа и кроз извештаје које добија овај штаб... « и то је такође убрзало неопходно организовање обавештајне службе.

До августа 1944. године функцију обавештајног официра вршили су заменик команданта бригаде, заменици команданата батаљона и заменици командира чета који су се за прибављање потребних података могли служити свим потребним средствима и јединицама. Обавештајна служба у 21. дивизији била је организована августа месеца 1944. године, када је за обавештајног официра дивизије одређен Никола Бугарчић, који је одмах приступио организовању те службе у свим бригадама, о чему је политички комесар бригаде исцрпно обавестио штаб 21. дивизије.¹⁵⁸⁾

У даљој организацији обавештајне службе - Главни штаб Србије је 8. августа исте године наредио формирање извиђачких одељења у дивизијама и бригадама, чији су основни задаци били: дубоко извиђање непријатељске позадине и прикупљање података о непријатељу, његовој јачини, распореду и намерама. Јачина овога одељења у бригади била је око 20 бораца, нарочито изабраних од поузданих, храбрих и оних који су показали способност лаког и брзог сналажења у свакој бор-

158) доС, к. 1042, ф. 3, док. 20, *Извештај политичког комесара 5. бригаде*, од 6. августа 1944. године - штабу 21. дивизије о *организацији обавештајне службе у бригади*; 36. НОР, I, 9, док. 85, где стоји: »За време стационирања на напред одређеним просторијама Штабови бригада и команде јединица ће искористити време за организацију интендантуре и обавештајне службе«.

беној ситуацији.¹⁵⁹⁾ Истовремено је Главни штаб Србије доставио дивизији и три брошуре о обавештајној служби, чиме се много помогло новим обавештајним официрима бригаде и батаљона.¹⁶⁰⁾

Са новом организацијом позадине и њених служби у 5. бригади започело се већ крајем јула 1944. године. Намирнице су и даље набављане на терену, с тим што је интендант бригаде са интендантима батаљона покушавао да обезбеди и мале резерве. По наређењу штаба 21. дивизије од 31. јула 1944. године, интендант бригаде је започео са набавкама потребних казана за кување хране по батаљонима. Казани су набављани по селима реквизицијом, уз давање посебних потврда домаћинима. Упркос скоро свакодневним војним напорима и покретима, мада се то није могло увек обезбедити, тежило се да борци имају по три obroка дневно.

Почетком августа, на основу наређења штаба дивизије од 6. августа 1944. године, батаљони су успоставили своје кухиње. Из свог састава издвојили су људство за кување и ношење хране. Одређени су економи по четама и батаљонски куvari. Формиране су и мање трупне коморе, то јест одређен је извештај број коњоводаца који су на коњима разносили храну за своју јединицу. Током времена исхрана је била све боља, давана су чак и по два топла obroка дневно, што је умногоме повећавало издржљивост и борбеност трупа.¹⁶¹⁾

При штабовима батаљона оформљене су батаљонске интендантуре, које су у свом саставу имале водове од по два одељења - интендантских потреба и муницијско - и шест товарних запрежних коња. Батаљонски економати располагали су са два до три коња за пренос казана и осталог прибора за кување.

Постојао је и континуитет и у политичком раду са народом и у односу бораца и старешина према народу на терену на којем се бригада борила и кретала. У наређењу штаба 21. дивизије за напад на непријатељев гарнизон у Куршумлији и штабови бригада били су посебно упозоравани на конкретан поступак према грађанству, а наређен је и излазак јединица из града одмах по завршетку борбе на одређене положаје. Августа 1944. године утврђено је да се код појединих лица на овој

¹⁵⁹⁾ 36. НОР, I, док. 98.

¹⁶⁰⁾ Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941 - 1945. године, Војноисторијски институт, Београд, 1964, одреднице број 492, 894, 895, 977.

¹⁶¹⁾ 36. НОР, I, 9, док. 85; 36. НОР, I, 11, док. 179.

просторији налази много муниције, опреме и одеће из савезничких транспорта, па је Главни штаб Србије 11. августа наредио прикупљање овог материјала, али су војно-територијални органи и штабови јединица и овога пута посебно упозорени на правилан однос према народу.¹⁶²⁾ Бригада се и даље наоружањем и муницијом снабдевала одузимањем од непријатеља из савезничких авио-транспорта. Један велики транспорт наоружања и муниције бачен је на простору од Бачије до Широких њива пред вече 10. августа 1944. године.¹⁶³⁾ Петој бригади из овог транспорта додељено је око 6.000 метака »маузер« и 4.000 метака за оружје енглеског порекла. Па ипак, све то није било довољно, па ће командант 5. бригаде, 17. августа 1944. године, тражити да се бригади упути 100 пари цокула и мине за бацаче.¹⁶⁴⁾

Крајем јула 1944. године приступило се и реорганизацији санитетске службе, тако што је и у 5. бригади формирана бригадна болница. Из бригаде је, 31. јула 1944. године, упућена чета војника у село Сакидол, где су добили нешто санитетског материјала и инструмената за бригадну болницу. Средином августа 1944. године вршена је добровољна мобилизација болничарки.

Наредбом Главног штаба Србије од 14. августа 1944. године постављени су нови војни и политички руководиоци у штабу 5. бригаде,¹⁶⁵⁾ а наредбама штаба 21. дивизије за 21. август 1944. године постављени су нови команданти батаљона у 5. бригади.¹⁶⁶⁾ Били су то људи који су иза себе имали дугогодишње огромно војно и политичко искуство, па ће њиховим доласком војно образовање бораца и старешина бити умногоме олакшано и побољшано. Почетком септембра 1944. године дотадашњи командант 5. бригаде Станимир Јовановић Јова одређен је за команданта новоформиране 27. српске НО бригаде, а за команданта 5. бригаде наименован је мајор Новак Перуница, дотада помоћник начелника штаба Оперативне групе дивизија НОВЈ.¹⁶⁷⁾

У другој половини августа 1944. године, по наређењу штаба 1. пролетерског корпуса - у чији је састав ушла и 21. српска дивизија - расформирана је 6. српска бригада и њен бо-

1«) 36. НОР, I, 9, док. 113.

163) АОС, к. 1042, рег. бр. 6-1/6, Извештај политичког комесара 21. дивизије Ристе Антуновића Баје, 10. августа 1944, штабу 21. дивизије.

164) 36. НОР, I, 9, док. 153.

165) АОС, к. 1042, ф. 2, док. 10.

166) цсто> док. 8.

167) 36. НОР, I, 11, док. 120.

рачки састав и руководећуи кадар распоређени су у састав 4. и 5. бригаде 21. дивизије. У 5. бригаду распоређен је цео Омладински батаљон »Ратко Павловић« и комплетан ушао у састав њеног 4. батаљона. Батаљон се код Блаца, у виноградима села Горња Драгуша, укључио у 5. бригаду, са око 200 бораца и старешина. У бригаду је распоређена и минобацачка чета 6. бригаде, са четири енглеска бацача 81 мм. На свечаном строју новодошавшим борцима и целој бригади дужи говор одржао је командант бригаде, мајор Станислав Јовановић Јова. Батаљон је од овога дана дејствовао као 4. батаљон 5. бригаде.

У околини Бруса извршена је и мања мобилизација људства па је бригада тада бројала преко 700 бораца и старешина.

ПРЕЛАЗ ИБРА

Штаб Оперативне групе дивизија је 5. септембра издао заповест за прелазак јединица преко Ибра на одсеку села Маглић - Биљановац. Подилажење Ибру и прелазак преко њега требало је вршити у три колоне, 21. дивизија је представљала средњу колону.¹⁶⁸ Наређењем штаба 21. дивизије од 5. септембра био је предвиђен покрет свих бригада са просторије с. Бурмази - Остреље (к. 1044) - Савин Лаз преко комуникације Рашка - Краљево и распоред на просторији с. Баково - Боровци.¹⁶⁹

Двадесет прва дивизија започела је покрет 6. септембра у 11 часова, са бригадама у три колоне. Пета бригада била је у десној колони. Људство се држало веома добро и маршевска дисциплина била је на завидној висини. Међутим, у току 5. и 6. септембра из бригаде је дезертирало шест бораца, од којих је један био члан КПЈ а други кандидат за члана КПЈ. Марш је био напоран, терен испресецан брдовит и непознат. У току марша пушкомитраљецац Стеван Гвозденовић, из Мрљака, борац 3. чете 4. батаљона, нехотице је ранио једног свог саборца у обе ноге који је пренесен у болницу у Брусу и тамо подлегао ранама већ сутрадан. Бригада је око 20 часова истога дана стигла на одређену просторију у селу Савин Лаз. Тешкоћа је била у томе што у селу уопште није било хране за стоку, па је она узимана у обилажењем селу Бурмази.

Седмог септембра ујутру, у 7 часова, бригада је испред себе послала делове, у 9 је борцима подељен ручак и у 10 ча-

¹⁶⁸) 36. НОР, I, 11, док. 114.

¹⁶⁹) Исто, док. 120.

сова започет је покрет правцем: Равна Планина - Велика ливада - Крш - Грмчића поље, са задатком да се комуникација Рашка - Краљево пређе на сектору Луке - Пусто Поље. На комуникацију је бригада стигла око 20 часова увече. Дводневни марш био је веома напоран. Борци нису били навикли на овако дуги марш. Велики број бораца имао је жуљеве на ногама, углавном због тога што су пред покрет добили нове ципеле из енглеских транспорта. Коморе по батаљонима нису још увек биле потпуно формиране. Није било довољно коња, а и велики број их је имао убоје од неприлагођених самара. По свему судећи, у бригади пред почетак марша није извршена добра политичка припрема. Новомобилисани борци осећали су тугу за родним крајем од којег су се нагло одвајали, па је у току овог марша из бригаде дезертирало 30 бораца.

У сумрак 7. септембра бригада се надносила над Ибром. Требало је спуштати се са стена високих скоро 1000 метара, постртало се и падало, али се упорно ишло напред.

Пета бригада је избила на одсеку: Луке - Пусто Поље. Стигавши пред комуникацију борци су осматрали покрете дугих немачких моторизованих колона. На прилазима реци биваковале су мање или веће јединице Немаца, било је ту и неколико тенкова. Бригада је већ око 22 часа такорећи из покрета дошла у борбени додир са непријатељских деловима из Борбене групе »Ибар«. У првом и жестоком налету 1. чета 1. батаљона, под командном команданта батаљона Станојем Китановићем Вуком, успела је да непријатеља натера са десне на леву обалу Ибра. Немци су под жестоком ватром бригаде почели да преносе своје рањенике на леву обалу реке. Пошто је увидео да је већи део рањеника остао у станици, непријатељ је појачао своју одбрану концентришући већину својих тешких и аутоматских оруђа, и тако успео да задржи напад бригаде тако да она није успела те ноћи да пређе Ибар.¹⁷⁰

У ноћним борбама бригада је нанела непријатељу значајне људске и материјалне губитке, нарочито на сектору где је он пребациво своје рањенике, али број тих погинулих није утврђен. На терену је нађено седам мртвих Немаца а четири заробљена црвеноармејаца искористила су ову борбу и пребегли у 5. бригаду. Убијено је 40 коња. Уништен је један камион и троја кола са опремом и материјалом. Заплењено је нешто канцеларијског материјала, немачка архива и 48.000 недићев-

¹⁷⁰) АОС, к. 1040, рег. бр. 55-5, Извештај штаба 5. бригаде од 10. септембра 1944. - штабу 21. дивизије (Објављено у 36. НОР, I, 11, док. 168).

ских динара. Бригада је имала три погинула и седам рањених бораца.¹⁷¹

По неуспелом прелазу Ибра, бригада се вратила на полазне положаје за напад. Био је то исто тако напоран покрет, требало се враћати на висока брда. Интендантска су обишли неколико појата и од овчара купили сира, а заклан је и испечен један во. Гладни борци јели су недопечено месо.

Осмог септембра у 4 су часа бригада је поново сишла на комуникацију око станице и осматрала могућности прелаза Ибра код места Зечевићи или на неком другом месту. Прелаз Ибра завршен је око 17 часова истог дана.¹⁷² Прелазило се газом. Борци који нису знали да пливају држали су се коњима за репове. Заменик командира 3. чете 2. батаљона Будимир Угреновић, са десетином бораца, експлозивом је порушио један железнички пропуст и мањи дрвени мостић на око 300 метара од железничке станице Полумир. Рушење и осталих објеката на прузи и друму било би настављено, али је из правца Ушћа наишла једна јача немачка колона, која је из топова и митраљеза тукла колоне 5. бригаде, при чему је један борац погинуо.

Бригада је стигла и разместила се у рејону с. Баково.

УЛАЗАК У ТУ4V

Штаб 21. дивизије је 9. септембра 1944. године, авизо наређењем потчињеним бригадама наредио пребацивање на нову просторију, па је штабу 5. бригаде наређено да се по завршеном покрету размести на просторији с. Осоница. Бригада је 9. септембра увече наставила покрет од Белог Камена и на одређену јој просторију стигла је идућег јутра око 10 часова, а око 14.30 часова упућена је једна јача извиђачка патрола у правцу Ивањице ради прикупљања обавештајних података о непријатељу.¹⁷³

На дан 10. септембра, штаб 21. дивизије издао је борбену заповест Оп. бр. 12. штабовима 2. пролетерске, 4. и 5. српске НОУ бригаде за напад и ослобођење Гуче, у којој је штабу 5.

¹⁷¹ > 36. НОР, I, 11, док. 168 и 179.

¹⁷² > АОС, к. 1040, рег. бр. 45-1 *Извештај штаба 5. српске бригаде од 8. септембра 1944. године*, штабу 21. дивизије.

¹⁷³ > АОС, к. 1040, рег. бр. 56-6, *Извештај штаба 5. српске бригаде од 10. септембра 1944. године*.

бригаде наређено да продужи покрет и да Гучу »у току дана или ноћи« заузме, а затим да се обезбеди комуникацијом од правца Чачка, као и од правца комуникације Пожега - Чачак на працу Гугаљ.¹⁷⁴⁾

Пре него што је бригада ушла у Гучу, са борцима су одржане батаљонске и четне политичке конференције на којима им је речено како треба да се понашају према народу у градовима. Борци не смеју да залазе по кућама, сем за то одређени органи, из два основна разлога: прво, што би се јединица брзо растурила и не би могла да одговори војничким задацима који би се пред њу поставили уколико би непријатељ извршио противнапад и, друго, што би можда дошло до нежељених испада појединих бораца према становништву. Наређено је такође да после уласка у Гучу само један батаљон остане у варошици као посадна јединица, а остали да се разместе ван града.

Бригада је, сходно заповести штаба 21. дивизије, наставила покрет 11. септембра. Пред бригадом су четници побегли главом без обзира, и без борбе и непријатељевог отпора ушло се у ову варошицу. У варошкој школи затечен је четнички магацин у коме је нађено неколико цакова сувог грожђа, које је подељено борцима.

Поподне је у Гучи одржан велики политички збор а и у неким околним селима, на којима су говорили војни и политички руководиоци из штаба бригаде и штабова батаљона. У говорима је приказана војно-политичка ситуација у свету и наглашаване су перспективе блиског ослобођења земље. Наглашавано је да су се краљ Петар II Карађорђевић и краљевска влада у Лондону одрекли Драже Михаиловића и његове војске коју су распустили, што је све имало позитиван одјек у наорду овог краја који је дуго био под мором четничке каме. Указано је и на мере које очекују четнике који се до 16. септембра, према позиву врховног команданта НОВЈ, друга Тита, не предају јединицама НОВЈ и не крену у заједничку борбу против окупатора за коначно ослобођење земље.¹⁷⁵⁾

Овог и следећег дана, јединице 5. бригаде у Гучи и у околним селима вршиле су мобилизацију, која је према постојећим директивама и наређењима штаба 21. дивизије била општа и обавезна.

¹⁷⁴⁾ 36. НОР., I, 11, док. 167.

¹⁷⁵⁾ АОС, к. 589, рег. бр. 8/2. - Председник НКОЈ, маршал Тито, 17. августа 1944. године последњи пут је позвао квислинге да пређу на страну НОП-а.

НАПАД НА ПОЖЕГУ

Штаб 21. дивизије 12. септембра издао је заповест потчињеним бригадама за напад на Ужичку Пожегу, у којој је штабу 5. бригаде наређено да са својим батаљоним изврши покрет са своје просторије, пређе комуникацију Пожега - Чачак и постави се на новој просторији и изврши напад на непријатеља у Пожеги.¹⁷⁶⁾ Увече, 12. септембра ради израде плана и организације напада на непријатељев гарнизон у Пожеги.

Пета српска бригада која се налазила у селу, Негришори, извршила је покрет и пред зору 13. септембра стигла у село Лучани. Одмах су послати јаки извиђачки делови на мост на Морави код села Гугаљ. Осматрана је комуникација Чачак - Пожега и примећена су 24 камиона са Немцима. У Пожегу је из правца Чачка стигао воз од 20 вагона, а затим је воз пун Немаца отишао за Чачак. Непријатељ је дугим моторизованим колонама отишао за Чачак. Непријатељ је дугим моторизованим колонама комуницирао овим путем.¹⁷⁷⁾ У току овог дана на новој просторији мобилисано је 20 нових бораца за бригаду. Вршено је насилно извиђање мостова и прелаза на Морави код Гугеља.

Бригада је прешла Западну Мораву у рејону села Дријенови. Избивши на комуникацију колоне су застале. Тада се на комуникацији између места Јелен До и Гугаљ појавила колона од два немачка аутомобила и два мотоцикла. Пушкомитраљесци 1. и 3. чете 4. батаљона, међу којима и Лука Стаменковић, отворили су прецизну ватру на ову колону и запалили и аутомобиле и мотоцикле. Убијена су два Немца, а двојица рањених склонили су се под један пролаз. Били су засути бомбама. Заплењена су два »шарца«, једна машинка, два пиштоља, нешто муниције и друге опреме. По завршеној акцији на мањем делу минирана је железничка пруга и један мост на друму и заплењено доста материјала на железничкој станици Јелен Дол.¹⁷⁸⁾

Бригада је прешла Моравицу и Западну Мораву и 13. септембра по подне, распоредом у три колоне избила на северну страну реке и комуникације и распоредила се на полазним положајима за напад на одсеку: Средње брдо (искључено) - Гугаљски мост (укључено).

¹⁷⁶⁾ 36. НОР., I, 12, АОК 27.

¹⁷⁷⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 1-6, *Извештај штаба 5. српске бригаде* од 13. септембра 1944. године, у 9.15 часова, војни к. 1040, рег. бр. 60-5, *Извештај штаба 5. српске бригаде*, од 13. септембра 1944. године у 13 часова.

¹⁷⁸⁾ 36 НОР, I, 12, док. 49-50 и 204.

Напад на непријатељев гарнизон у Пожеги вршиле су 2. пролетерска и 5. српска бригада 21. дивизије НОВЈ. У Пожеги је био јак гарнизон од око 4.000 непријатељевих војника, добро утврђен и припремљен за одбрану. Скоро на свим раскрсницама и на прилазима правцу од Чачка, Косјерића, Ужица и Ариља, као и на мостовима на Бетини и Скрапежу, налазили су се бетонски бункери. Аутоматска оруђа су била укопана, а делом постављена у лаким и тешким бункерима, који су били повезани саобраћајницама и заштићени бодљикавом жицом. Земљиште је било испресецано и непрегледно, па је оријентација старешина била доста слаба.¹⁷⁹⁾

Друга пролетерска и 5. српска бригада, чврсто повезане, упоредо су нападале на град, са зоном ширења: за 2. бригаду десно Скрапеж а лево пут село Табановић - Пожега, а за 5. српску бригаду десно пут Бетиниште - Пожега, а лево река Моравица - река Скрапеж, затим друм Ариље - Пожега. Четврта српска бригада је нападала с југа, на одсеку између пута Пожега - Ариље и пута Пожега - село Здравчићи - Ужице.

Пета бригада је нападала са три батаљона (1. 3. и 4) док је 2. батаљон само кратко време био у резерви, а онда је и он уведен у борбу. Распоред батаљона на полазним положајима за напад био је на линији: Бетениште (к.638) - Пријановићи (2. батаљон), Пријановићи - Бакионица (1. батаљон, испред железничке станице (3. батаљон) - Моравица - Скрапећ (4. батаљон).

Напад је почео 13. септембра у 21 час и борба је трајала све до јутра 14. септембра. До 11.40 часова 14. септембра ситуација код 5. српске бригаде је била следећа: стрељачки строј из 3. батаљона је допро до на 50 метара од железничке станице око које је непријатељ имао веома јаке бункере и ровове, док је командир 3. чете Гића Милетић упао са својим борцима у саму зграду станице, све су жице биле покидане, апарати полупани, прозори и врата излетели од убачених бомби, а десно 1. батаљон је већ држао положаје на предњој ивици варошког гробља и приближавао се цркви. Непријатељ се из већ раније пригтремљених линија ровова упорно бранио, мада је при том трпео и тешке губитке. Пета бригада је до овог времена имала једног погинулог и 11 рањених.¹⁸⁰⁾

Међутим, у моменту слања овог извештаја командант бригаде изгледа није располагао подацима из осталих батаљона,

НОР, I, 12. док. 50.

180) *АОС*, к. 1040, рег. бр. 2-6, *Извештај штаба 5. српске бригаде* од 14. септембра 1944. године, у 11.40 часова.

јер је 1. чета 4. батаљона при преласку пруге, у директном нападу на Немце на железничкој станици, већ имала двојицу погинулих. На прузи је погинуо пушкомитраљезац Мирко Вуковић а командир чете Саво Рогановић у близини железничке станице, Немци су давали жесток отпор и на одсеку 2. батаљона, у коме је заменик команданта Добросав Павловић Афион тукао Немце из пушкомитраљеза и био је рањен и Будимир Угреновић, заменик командира 3. чете 2. батаљона.

У 15.30 часова 14. септембра ситуација на одсеку 5. бригаде била је непромењена. Делови 3. и 4. батаљона налазили су се на око 80 метара удаљени од немачких положаја у железничкој станици и на гробљу, који су били добро утврђени и упорно бранили. Штаб бригаде, с обзиром на велики број рањеника - захтевао је од штабова дивизије да хируршку екипу дивизије упуте ближе положајима бригаде ради хитних интервенција.¹⁸¹

У току дана 14. септембра минобацачи и артиљерци узимали су елементе за ноћно гађање тешким оруђима. Немци су извршили неколико жестоких противнапада, али су увек били одбијени. Поновни напад 2. пролетерске и 5. српске бригаде започео је у 19 часова, после жестоке минобацачке и артиљеријске припреме од око пола сата. Извршено је концентрично тучење свих непријатељевих утврђења и групација, а затим је бригада прешла у напад. Бомбашка одељења, праћена аутоматским оруђима, успела су убрзо да потерају Немце са њихових положаја на гробљу, а деловима 2. батаљона дохватила су се првих кућа Пожеге.

Међутим, у том моменту, са правца Ужица, непријатељу је стигао у помоћ 1. батаљон 14. СС пука 7. дивизије »Принц Еуген«¹⁸² и један батаљон четника Пожешког корпуса који су скоро из покрета извршили јак притисак на 5. бригаду у региону гробља и железничке станице. Услед јаке ватре и притиска непријатељских снага, јединице 5. бригаде морале су се повлачити пред далеко јачим непријатељем, а затим је штаб бригаде наредио повлачење целе бригаде на полазне положаје за напад.

О жестини ових борби говори и податак да је непријатељ имао око 70 погинулих и двоструко већи број рањених. Бри-

¹⁸¹> АОС, к. 1040, рег. бр. 3-6, *Извештај штаба 5. бригаде* од 14. септембра 1944. године, у 15.30.

¹⁸²) АОС, к. 72 А, рег. бр. 3/2а, *Историјат 7. СС дивизије*, као и АОС, к. 11, рег. бр. 14/1а, *Борбени извештај штаба 1. батаљона 14. СС пука о акцијама у времену од 3. IX до 31. XII 1944. године*.

гада је имала седам погинулих и скоро 20 лакше и теже рањених бораца и старешина, међу којима је био и Стојановић Стојан, командир 2. чете 2. батаљона Добросав Павловић, заменик команданта 2. батаљона, и Будимир Угреновић, заменик командира 2. чете 2. батаљона. Била је то до тада најтежа борба у историји бригаде. Ратовало се против добро утврђеног, јако наоружаног и добро обученог непријатеља из елитне немачке СС дивизије, чију је одбрану а затим и противнапад потпомагала јака артиљеријска и минобацачка ватра. Непријатељ је жестоко бранио Пожегу због комуникације у долини Западне Мораве. У овим борбама јединицама 5. бригаде пред-ао се један ваздухопловни официр југословенске војске, који је силом био мобилисан у 5. СДК. Био је то храбар борац и убрзо је постао командир чете.

О борбама бригаде на друму Ужице - Пожега и против Немаца из 7. СС дивизије за ослобођење Пожеге секретар бригадног комитета Скоја Градимир Јовановић написао је неколико чланака за први број листа »Млади ударник« истичући велику храброст омладинаца, посебно пушкомитраљезаца који су ватром упалили немачке камионе, а затим побили и Немце који су искакали из запаљених камиона. Релефно и сликовито је писао и о борби 1. чете 4. батаљона у нападу на немачку станицу Пожега, као и о веома добром садејству артиљерије 21. дивизије која је са околних брда успешно тукла немачке положаје, а и о тешким ранама пушкомитраљесца Живадина званог Шврћа, из 1. чете 3. батаљона.

О борбама код Пожеге писао је и борац Пајсије, у чланку »Из борбе за народну слободу« у 2. броју листа 4. батаљона »Млади борац«, децембра 1944. године: »Дан је почео да осваја када су другови стигли на брдашце и поседали крај једног потока. Јутро је било тихо и пуно свежине. Другови су седели крај потока и тихо препричавали догађаје из протекле ноћи. Седећи тако почео је да их хвата дремеж, када се у том појави командант бригаде и узвикне: »Здраво другови! Борци весело одговорише своме команданту: 'Здраво!' - Другови, има ли мртвих или рањених? - упита командант. Иема! - одговорише војници. "То онда и није била нека нарочита борба', додаде мало иронично командант. Војници, мало дирнути речима свога команданта, погнуше главу и ућуташе... «

Дајући оцену борбе за Пожегу, командант 5. бригаде, мајор Новак Перуница, прилично је оштро говорио о бригади: »И у овој борби људство је показало високу борбеност, с об-

зиром да је ово релативно младо људство. Људству недостаје још искуства у ноћним акцијама. Руководство још није дорасло да успешно води своје јединице у ноћним акцијама, али се из дана у дан осећа све већа способност, еластичност и борбеност, тако да ће ово људство у најкраћем времену моћи с успехом да реши и много теже задатке. У задња три дана успели смо да мобилишемо око 20 бораца, од којих је 9 већ дезертирало. Услови за мобилизацију су сада врло добри и уколико би се на овим теренима остало дуже, попуна би се извела добро. Уколико се приближавамо Ужицу и Ваљеву утолико би мобилизација била боља».¹⁸⁵¹

У овом времену бригада је водила неколико тешких борби са далеко јачим непријатељем и била у скоро непрекидним и напорним маршевима, тако да није ни било довољно времена за војну и политичку обуку, партијско-политичку и скојевску активност и културно-просветни рад. Па ипак, користећи се сваким временским предахом између две борбе и два марша, војни и политички руководиоци налазили су нешто времена и за ту активност.

У бригади је у овом времену било много нових придонелих бораца, међу којима и већи број са територије која је била годинама под четничким утицајем. Њихова политичка свест је била ниска, нису им били потпуно познати циљеви народноослободилачке борбе, па су политички комесари и политички органи са њима организовали политичку обуку користећи за њу и најмањи временски предах. Обрађивана је брошура »Значај одлука АВНОЈ-а за даљи развој ослободилачке борбе и стварања федеративне државне заједнице«, а прорађиване су и »Ратне новости« оба издања Пропагандног одсека Главног штаба Србије. Интересовање нових бораца за политичку обуку било је заиста велико. Они су се интересовали за изглед и устројство будуће државне заједнице и учествовали у дискусији на политичким часовима.

Политички органи су преко симпатизера НОП-а протурали у четничке јединице и у села њима наклоњена у овом крају Србије и Нередбу Главног штаба НОВ и ПО Србије свим припадницима четничких јединица и позив да их напусте и да се прикључе јединицама НОВЈ у заједничкој борби за коначно истеривање окупатора из наше земље.¹⁸⁴⁾

183) 36. НОР, 1, 12, док. 50.

¹⁸⁴⁾ АОС, к. 1042, рег. бр. 1—5/III, Допис политичког комесара 21. дивизије помоћницима политичких комесара 2. пролетерске, 4. и 5. српске бригаде, од 1. септембра 1944. године.

Штаб Оперативне групе дивизија је 14. септембра 1944. године издао заповест штабовима 5, 17. и 21. дивизије за марш у правцу Аранђеловца и са непосредним циљем: избијања на линији Рудник - Букуља, с тим 21. дивизија наступа ка Руднику.¹⁸⁵⁾

БОРБЕ НА РУДНИКУ

Штаб 21. дивизије издао је 16. септембра наређење штабовима бригада за марш у правцу Рудника, којим је 5. бригада добила задатак да одмах крене правцем: с. Горња Добриња - с. Тајна Гора - с. Прањани и да се размести на просторији северно и северозападно од Великог Поља и Главице.¹⁸⁶⁾

Пета бригада је започела покрет са осталим јединицама 16. септембра пред вече и у току ноћи стигла је на просторију с. Доња Добриња и Тајна Гора. Марш је био веома тежак, усиљен, по кишном времену, газом је прелажена набујала Моравица, а неки делови су прелазили и Западну Мораву. У току марша није било борбеног додира са непријатељем. По завршетку покрета, бригада се распоредила на просторији северно и северозападно од Великог Поља и Главице и овде се обезбедила од правца Чачак - Пожега и Рудника. У селу Доња Добриња у школској згради заплешено је 1.000 кг печеног хлеба и доста других намирница (пасуљ, кромпир, зејтин у бурету) које изнанђени четници нису стигли да однесу. По краћем одмору 17. септембра бригада је наставила покрет, у 10 часова, и сместила се на просторији села Брезна.

Штаб 21. дивизије 17. септембра издао је наређење штабовима бригада за напад на Рудник, при чему је 5. бригади наређено да одмах крене и да у току истог дана избије на просторију с. Мајдан, а затим да прочисти ову просторију и да 18. септембра ликвидира непријатељско упориште у с. Страгари.¹⁸⁷⁾

Бригада је извршила покрет и сместила се на просторији с. Мајдан, где је добила наређење о даљем покрету ка Руднику.

Бригада је започела покрет у 9.30 часова 18. септембра у три колоне, правцима: десна колона (1. батаљон) с. Буревци - Белимарков гроб - Ранкова пољана - Борак гробље - Бавра

¹⁸⁵⁾ ГЗб. НОР, I, 12. АОК. 38.

¹⁸⁶⁾ ЦСГО док. 59.

¹⁸⁷⁾ НСТОГ док. 66.

вода - Голо брдо - Војводина - с. Страгари; средња колона (3. батаљон и јединице штаба бригаде: минобацачка чета, пратећа чета, извиђачки вод, амбуланта и интендантура) правцем Клик - Красојевци - Љубичевац - Страгари; лева колона (2. батаљон) правцем Клик - Красојевци - к. 1131 - к. 1080 - Бјелице (к. 1008) - Милаковица - к. 498 - Главица (к. 492) - Гологлав - с. Страгари. У Страгаре је први ушао 4. а затим 2. батаљон. Из села је протерано неколико четничких група, од којих једна из сеоске кафане, а један четник је заробљен.

Четврти батаљон одмах је наставио ка Руднику, а три батаљона и приштапске јединице разместили су се на периферији села Страгари, са истуреним обезбеђењем према Милановцу, Тополи и Аранђеловцу. Позадинске јединице требало је да се сместе у рејону манастира Благовештење, али су оне још увек биле у покрету.

Међутим, већ у току истог дана добијено је ново наређење штаба 21. дивизије, па је бригада посела нове положаје, тако да је 4. батаљон остао у Руднику, 1. батаљон размештан је у с. Страгари, 3. батаљон у с. Горња Трешњевица, а штаб бригаде, приштапске јединице и 2. батаљон у с. Аоња Шаторња. При уласку у село Шаторња борци 5. бригаде срели су се са борцима 2. шумадијске бригаде, која је долазила из Рудника на путу према селима око Тополе. Настало је обострано поздрављање, пудање у ваздух, борци су размењивали оружје а команданти пиштоље.¹⁸⁸

По размештају у овим селима, батаљони су истурили обезбеђујуће делове и заузели одређене им положаје. Предњи делови бригаде посели су положаје на линију с. Страгари - с. Аоња Шаторња - с. Горња Трешњевица, а по дубини Рудник. Испред бригаде 2. батаљон је посео положаје на линији: с. Доња Трешњевица - Дивљачка коса (к. 439) - Авале (к. 410) и тако затварао правац Топола - Рудник рачунајући да су делови 2. шумадијске бригаде заузели положаје непосредно пред Тополом. Сматрајући се сигурним у Шаторњи, људство се помало опустило, борци су били распоређени по кућама и одмарали се.

Оваквим распоредом бригада је затворила правац Топола - Рудник - Горњи Милановац, али и правац од Аранђеловца, с тим што је требало активно да дејствује на комуникацији Аранђеловац - Топола - Младеновац и да потпуно онемогући

188) АОС, к. 1040, рег. бр. 4-1/6, *Препис из операцијског дневника штаба 5. српске бригаде*, као и АОС, к. 1040, ф. 6, док. 32 и 53/1.

саобраћај непријатеља на комуникацији Крагујевац - Страгари - Аранђеловац. Са тим циљем бригада је одмах упутила јака извиђачка одељења према путу Крагујевац - Топола.

Друга шумадијска бригада је у свануће 19. септембра кренула у правду планине Букуља да са 5. дивизијом нападне и ослободи Аранђеловац, откривши тако правце из Тополе и Аранђеловца а да о свом покрету уопште нису обавестили штаб 5. бригаде. Истовремено су и Немци процењивали опасност која им прети од 5. дивизије и 19. септембра кренули су из Аранђеловца и Тополе у правцу с. Белановице да би је одбавили што даље од пута Крагујевац - Топола. Обезбеђење ове главне колоне чинила је немачка побочница (200 војника, осам камиона, три мотоцикла и десетак бицикла). Колона је кренула правцем Топола - с. Доња Шаторња. Био је то батаљон из састава немачке дивизије »Бранденбург«.

Обавештајни официр 2. батаљона, Добривоје Костић Брива, кренуо је тог јутра, 19. септембра, са два борца у извиђање правца из Тополе. Били су у неким немачким униформама и на излазу из села срили су војнике такође у немачким униформама. Обратили су се питањем »Друже, из које си бригаде«, на што је Немац потегао оружје, али су партизани били бржи.

Немци су напали на положаје 2. и 3. батаљона, чији су се борци огорчено борили, потпомогнути ватром минобацачке чете бригаде. Нарочито је била успешна посада противтенковског топа пратеће бригаде која је скоро непогрешиво тукла немачке циљеве. Штаб бригаде налазио се код штаба 2. батаљона и непосредно руководио овом одбрамбеном борбом, а затим се са приштапским и позадинским јединицама повукао ка Руднику и у 12 сати известио:

»Од јутрос водимо жестоку борбу против Немаца и четника који надиру од Тополе и Аранђеловца. Борбу водимо на линији Доња Трешњевица - Дриљажа Коса - к. 410 - Немци надиру моторизацијом и пешадијом. После јаче борбе ми смо напустили Шаторњу. Имали смо осјетне губитке: 3. мртва и око 10 рањених.

Хаубице туку наше положаје. Комора и штаб налазиће се у манастиру Благовештење, а сада се још налазимо на североисточним падинама Дриљаже Косе. Ка Аранђеловцу чује се јака борба. Наше јединице држе Страгаре и Горњу Трешњевицу. У Руднику се налази 4. батаљон. Непријатељ до сада имао велике губитке, јер се видело да мртве товари на камионе.

Рушимо комуникације. Фронт који држимо је велики. Непријатељу непрекидно стижу појачања. У случају јачег притиска ми ћемо се повлачити ка Руднику, али сви су изгледи да непријатељ тежи да продре ка Горњем Милановцу. Ми ћемо га задржавати.¹⁸⁹

Под жестоким пристиком и противнападом 2. и 3. батаљона 5. бригаде Немци су се ноћу 19/20. септембра повукли ка Тополи и посели положаје на линији: Адамовница - с. Винча, тј. 4 км ближе Тополи, с обе стране пута.

Бригада је у овој борби имала пет погинулих, међу којима, Милутин Поповић Дунђерски, заменик команданта 4. батаљона и седам рањених. Тешко је био рањен Крешимир Бастић, политички комесар 2. чете 2. батаљона, који је исте ноћи подлегао ранама и сутрадан са још два погинула борца сахрањен на гробљу у Шаторњи. У Шаторњи је био тешко рањен у обе ноге Милан Јоксимовић, политички делегат 2. вода 2. чете 2. батаљона, кога су Немци и четници заробили и изболи ножевима. Губици Немаца нису утврђени, али су били сигурно знатно већи.¹⁹⁰

На дан 20. септембра штаб бригаде, приштапске јединице и 2. батаљон вратили су се у Доњу Шаторњу и заузели раније положаје. Штаб 2. батаљона истурио је две чете као обезбеђење према Тополи, ојачане једним водом митраљеза и водом минобацача из минобацачке чете бригаде. Први, 3. и 4. батаљон налазили су се овог дана на ранијим положајима.

Изненадним упадом Немаца у Доњу Шаторњу онемогућена је дотле редовна исхрана јединица. Наиме, приликом доласка у ово богато село, бригада је затекла велики четнички магацин са житом и брашном и другим намирницама, а у бригадној комори било је доста намирница заплених у Доњој Добрињи. Све док Немци нису избачени из Шаторње, основна храна је била грожђе. По повратку у Шаторњу, огромне количине заплане соли подељене су сеоском становништву. Пшеница је пребачена у село Мајдан и тамо самлевена и печен хлеб. У селима је по распореду сеоских НО одбора - прикупљана стока и кувани су обилни оброци.

На положајима око Рудника бригада је остала и 20. септембра. Око 10 часова појавила се непријатељева моторизована колона из правца Чачка. Били су то делови 14. СС пука 7. СС дивизије »Принц Еуген« и 2. батаљон 5. полицијског пука

¹⁸⁹) АОС, к. 1040, 6, док. 13.

¹⁹⁰) 36. НОР, I, 12, док. 224.

(накнадно привученог у Чачак), који су из рејона Чачка наступали да би се преко Горњег Милановца и Рудника пробили према Топлици, а међу њима било је и четника који су вршили притисак од Крагујевца према Горњем Милановцу.

Овога дана штаб 21. дивизије обавестио је и штаб 5. бригаде о пробоју Немаца из правца Чачка према Горњем Милановцу и Чачку и о неуспеху 2. пролетерске и 4. српске бригаде да их задржи. Штабу 5. бригаде је наређено да одмах изврши покрет са дотадашњих положаја и да спречава Немце у њиховом даљем надирању. Бригада је око 10 часова кренула ка Руднику у батаљонским колонама. Командант бригаде је у 13 сати на Руднику саопштио задатак бригаде: задржати немачку колону на правцу Горњи Милановац - Рудник и нанети јој што веће губитке, а затим је батаљонима наредио поседање положаја на линији:

- Мутањско брдо - Стражевица (к. 662) с циљем затварања правца Горњи Милановац - Рудник (1. батаљон), к. 622 - с. Злокуће - к. 634 и затварање правца и с. Мајдан - Прлине - Рудник (4. батаљон), Касаповац (к. 684) - Метељка и затварање правца Рудник - Белановица (2. батаљон) и с. Јерменовце, (3. батаљон) за затварање правца из Доње Шаторње и Торфте Трешњевице ка Руднику, док је командама осталих јединица наређено да се разместе у рејону школе и цркве у с. Заграђе. Поседање положаја завршено је до 14 часова истога дана.¹⁹¹⁾

Пред надирућом немачком колоном налазиле су се 2. пролетерска (на западу), 5. бригада (у средини) и 4. бригада (на истоку), која је са раскрснице Дивљака у с. Невада наставила покрет пре него што се прикупила цела дивизијска колона (14. СС пук и 7. арт. пук, са приштапским јединицама дивизије). Колона је кренула око 16 часова и челом ударила на положаје 5. српске бригаде на линији Мутањско брдо - Стражевица - Рудник.¹⁹²⁾

Претходница немачке 7. СС брдске дивизије »Принц Еуген« напала је на положаје 5. српске бригаде у 17 сати и заустављена је била испред Мутањског брда и Стражевице, испред положаја 1. и 4. батаљона. Претходница се овде зауставила, сачекала да пристигну побочнице, привукла артиљерију и тешке минобацаче (оруђа за непосредно гађање) и прешле у напад. С висине доминантних коса тукли су артиљеријом по-

¹⁹¹⁾ АОС, к.Т040, к. 6, док. 53/1.

¹⁹²⁾ Исто, док. 49/6.

ложаје и колоне 5. бригаде. Ошра борба вођена је до дубоко у ноћ. Немачки напад одвијао се према положајима лево од линије с. Мутањ - с. Церово - с. Заграђе, а десно од планине Рудник.

У бригади је било много рањених, међу њима и Савка Гушац, болничарка 3. чете и Светозар Станковић, а погинуо је Чедомир Одавић, из Јабучева, код Прокугтља све из 4. батаљона. Био је тешко рањен и Милутин Поповић Дунђерски, заменик команданта 4. батаљона, који је убрзо подлегао ранам, а било је и неколико контузованих бораца.

После жестоких борби Немци су ноћу 20/21. септембра заузели положаје 5. српске бригаде Мутањско брдо и Стражевицу и на њима преноћили. Први и 4. батаљон су се повукли и посели Бураковића (к. 651) - Еерамиде - Кела (к. 705). Повлачећи се на нове положаје, 4. батаљон је вршио отежани покрет јер је имао задатак и да штити бригадну болницу, са око 40 рањеника и скоро исто толико воловских кола, и успели да стигну у село Заграђе, где је болница била смештена.

На новим положајима 1. и 4. батаљона организовали су врло јак отпор, па је непријатељ ујутру 21. септембра био у почетку одбијен. Међутим, уз јаку подршку артиљерије и минобацача, Немци су у стрељачком строју наставили са жестоким нападима. У таквој ситуацији штаб бригаде доносио одлуку о повлачењу 1. и 4. батаљона: 4. батаљон правцем Велики Штурац (к. 1132) - с. Јерменовци - с. Заграђе, а 1. батаљон у с. Рељинци. Немци су код школе у Заграђу изненадили бригадну болницу и заробили два тешка рањеника. Три борца бригаде (један је био Саво Вуковић) и две жене склонили су се испод једне шљиве, пала је немачка граната и побила сво петоро.

Око 18 часова 21. септембра бригада се поново повукла на положаје на линији: Угриште - Дрење (к. 581) - к. 684 - Сређевац (к. 537) - Острвица (триг. 758) и затворила правац Рудник - Белановица. На положајима су били 1. батаљон (с. Рељинци), 2. батаљон (Срђевац, к. 537 - Острвица, трг. 758) и 3. батаљон на положају Угриште - Дрење (к. 581) док је 4. батаљон пристизао из с. Јерменовци. Штаб бригаде је занеоћио у с. Варнице. Немци нису улазили у Рудник, заобишли су Рудник и Јерменовце и даљи напад усмерили за бригадом и занеоћили испред њених положаја. Бригада се повлачила у реду и организовано, вршила извесне мање маневре и наносила непријатељу губитке, није се упуштала у одсудну битку.

За време ових борби, коморција борац Видан Благојевић ноћу је наишао на три залутала Немца, које је изненадио и успео да их зароби, о чему је он сам написао чланак »Три Немца без метка« и обајвио га у 2. броју листа »Јастребац«.

У борбама вођеним 21. и 22. септембра 1944. године бригада је из немачког борбеног строја избацила 85 војника и старешина (35 погинулих и 50 рањених), заплењено је нешто оружја, 4000 метака. Од четника су заплењена три вагона брашна и жита и 11. пушака. Бригада је имала осам погинулих, 17 рањених и девет контузованих.¹⁹³⁾

У току ноћи 22/23. септембра штаб бригаде добија обавештајне податке да се у селу Заграђе налази око 300 четника Орашачке и Качерске бригаде, које су имале задатак да буду побочница главне немачке колоне у њеном пробијању ка Тополи. Одлучено је да четници буду нападнути и разбијени. Бригада је кренула у распореду са 4. батаљоном на десном и 3. батаљоном на левом крилу и резервом иза њих, 23. септембра у 5. часова. Командант 4. батаљона Видан Рогановић је двогледом осмотрио неку жену како излази из железничке станице Угриновци и упућује се ка с. Заграђе, вероватно да обавести четнике о наиласку партизана. Четници су се убрзо организовали и једном косом пошли у напад, али су били одбијени и приморани на повлачење, преко засеока Обрадовићи, а затим набачени на планину Рудник. Одавде се Орашачка бригада заједно са Немцима повукла у Тополу, а Качерска бригада се пребацила у рејон села Богујевац, у састав свог 1. шумадијског корпуса. У селу Загређе у штабу 5. бригаде саслушавана су три четничка команданта села због сарадње са четницима.¹⁹⁴⁾

Бригада је до 12 часова 23. септембра посела рејоне: с. Заграђе, с. Церово, Рудник и с. Мајдан, на правцу Горњи Милановац - Рудник, са јаким обезбеђењем у с. Мајдан и у с. Рудник.

Овога дана делови 21. дивизије поново су ушли у Горњи Милановац, али су Немци увече провалили у ову варошицу.¹⁹⁵⁾

Штаб 21. дивизије је 24. септембра 1944. године наредио штабу 5. бригаде да се са три батаљона постави на просторији Бело Поље - Коњуша - Враћевшница и затоври правац од Крагујевца и да на том простору разбије четничке банде, чиме би аутоматски штитили леви бок 4. бригаде.¹⁹⁶⁾ Један батаљон

36. НОР, I, 12, док. 187.

¹⁹⁴⁾ Исто, док. 109 и 204.

¹⁹⁵⁾ Исто, док. 204.

¹⁹⁶⁾ Исто, док. 148.

требало је послати у заштиту дивизијске болнице у сл. Каломанићи, са којим је требало да пође и бригадана болница. Бригада је одмах извршила покрет и 25. септембра у 15 часова запосела нове положаје: 1. батаљон - Бело Поље, 2. батаљон - Враћешница, 4. батаљон - Коњуша, а 3. батаљон упућен је у заштиту дивизијске и бригадне болнице у с. Калиманићи, али је убрзо примећен овај распоред.

Јаке немачке снаге налазиле су се у Каменици и Добрачи, и оне су 25. септембра око 18 часова пошле у напад на делове 5. бригаде. После краће борбе, Немци, један батаљон љотићеваца и две четничке бригаде 1. шумадијског корпуса су потисли батаљон 5. бригаде и овалдали Враћешницом. У овим борбама убијена су три и рањено пет четника а заплећене су три пушке и друга ратна спрема и материјал. У 21 сат 25. септембра штаб бригаде известио је штаб 21. дивизије: »Немци, 1. шумадијски четнички корпус и батаљон СДС у 18 сати су одбацили 3. батаљон из с. Враћешница ка с. Црнуће и ушли у с. Враћешница. Напад непријатеља је заустављен. Циљ му је садејство са снагама на правцу Чачак - Горњи Милановац. У случају нужде бригада ће се повући ка рејонима Типац, к. 733, Перуника и Црни Врх. У 12.15. сати 26. септембра 3. батаљон се без губитака вратио у састав бригаде и известио да су Немци у сукобу с њима имали 3 погинула војника.^{14/1}

У току ноћи бригада је поново започела борбу са непријатељским истуреним деловима и успела да га бар мало задржи. Тада је добијено ново дивизијско наређење и бригада је дошла на просторију с. Свраћковци - Врлетни лаз (к. 809) - Врлетна страна. Батаљон који је остао испред Враћешнице примио је борбу са наступајућим непријатељем, а затим се почео повлачити према Врлетном лазу, где је стигао око подне. У борбама вођеним 26. септембра на сектору Враћешнице убијено је седам рањено 12 Немаца. Заплећене су две пушке са 300 метака.¹⁹⁸

Овим борбама непријатељ је успео да веже снаге 5. бригаде како би омогућио главнини да продужи пут ка Руднику и Ваљеву, а и извлачење својих снага из Крагујевца комуникацијом преко Страгара и Шаторње ка Тополи и даље.¹⁹⁹⁾ Ус-

¹⁹⁷⁾ АОС, к. 1040, ф. 6, док. 40, 38, 36, као и 36. НОР, I, 12, док. 148. - Ових дана у штаб 5. српске бригаде дошао је Каменко Божић, адвокат у Крагујевцу (раније био сенатор и посланик) и ставио се на располагање НОП-у.

¹⁹⁸⁾ 36. НОР, I, 12, док. 187.

¹⁹⁹⁾ 36. НОР, I, 9, док. 153.

лед сталних покрета и борбених дејстава, 5. бригада се није дуже задржавала на појединим просторијама, те је са мобилизацијом новог људства ишло веома тешко, али у последњих неколико дана на овој просторији мобилисано је око 35 нових бораца.

Покрет према новим положајима био је врло напоран, одвијао се по хладном времену и упорној киши. Поподне, 26. септембра. Бригада се са три батаљона (1. 2. и 4.) пребацила на правац Горњи Милановац - Рудник и посела положај на линији Ковиљача - Врлетна страна - с. Верлереч.

За то време 3. батаљон налазио се у рејону Коњуша и на њега је у 6 сати 26. септембра напао 1. шумадијски четнички корпус. Потискујући 3. батаљон 5. бригаде четници су у 13 часова прешли кроз с. Бело Поље, потом с. Врбова, и запосели положаји према с. Јабланица, и ту преноћили. Трећи батаљон после упорне борбе успео је, да се одлепи од четника и око 15 часова стигао је у састав бригаде и посео нове положаје.

Иза 3. батаљона остала су три четника корпуса: 1. шумадијски (рејон с. Коњуша, с. Борач и с. Топоница), 2. равногорски (с. Вујетинци) и Руднички (у с. Гривице), затим један батаљон СДС и нешто немачких војника.

Пред вече 26. септембра положаје 5. српске бригаде почела је пристизати јача немачка колона. У рејон цркве у с. Мајдан стигло је око 300 немачких војника из 7. СС-брдске дивизије »Принц Еуген«, који су се на тим положајим почели укопавати и ту преноћили.²⁰⁰⁾

Како су јединице 7. СС брдске дивизије »Принц Еуген« са четницима и љотићевцима још увек наилазиле комуникацијом од Чачка према Горњем Милановцу, то је штаб 21. дивизије 27. септембра издао наређење штабовима бригада да нападају ове немачке колоне. Петој бригади је наређено да у моменту напада који врши 2. пролетерска бригада, и сама изврши силовити напад на непријатеља на свом сектору и помогне 2. пролетерској бригади да се ликвидира одсечени део. Напад је требало да се изведе у рејону Ковиљаче ако непријатељ крене ка Руднику, односно на сектору Неваде ако крене у Крагујевцу.²⁰⁰⁾

Пета српска бригада већ 27. септембра налазила се на следећим положајима: 1. батаљон - Врлетна стена; 4. батаљон -

²⁰⁰⁾ АОС, к. 1040, ф. 1, док. 42, као и АОС, к. 1040, ф. 6, док. 53/1. Ових дана штаб 21. дивизије обавестио је штабове 4. и 5. бригаде да им је као пуна додељено 150 нових бораца.

201) 36. НОР, I, 12, док. 159.

с. Мутања, 3. батаљон (са којим се налазио и штаб бригаде) - Грчко гробље, а 2. батаљон у с. Калиманићи на обезбеђењу дивизијске и бригадне болнице. Немци (око 300 Немаца и нешто четника) су овим правцем наишли око 12 часова.

Око 14 часова једна чета 4. батаљона кренула је да поседне Стражевицу (к. 518), али су Немци са друма отворили по њој жестоку митраљеску и бацачку ватру и присилили је на повлачење. Око 15 часова на Стражевицу је пошао цео 4. батаљон и успео да збаци Немце и да поседне ову коту која се надвишавала на друм Горњи Милановац - Рудник. Рањен је један борац. Остали батаљони без борбе су посели одређене им положаје пре мрака.

Жестоке борбе против Немаца код кафане у селу Мајдан водио је ујутро 28. септембра 3. батаљон, који је успео да одбаци немачке побочнице на комуникацију Горњи Милановац - Рудник. Рањен је један борац. Остали батаљон без борбе су посели одређене им положаје пре мрака.

Жестоке борбе против Немаца код кафане у селу Мајдан водио је ујутро 28. септембра 3. батаљон, који је успо да одбаци немачке побочнице на комуникацију Горњи Милановац - Рудник. Једним топом успешно је гађана немачка комора, која се разбежала. У овим борбама убијено је 40 и рањено око 30 непријатељских војника и уништена два немачка камиона са приколицом. Бригада је имала једног рањеног борца.²⁰²⁾

После ове борбе Немци су прикупили колону на путу Мајдан - Горњи Милановац, и око 9 часова пре подне заузели доминирајуће коте западно од комуникације Горњи Милановац - Рудник. Колона је по киши и хладном времену продирала према Руднику, стално узнемиравана од јединица 5. бригаде. Немачка колона се у 9 часова 29. септембра повукла преко Рудника, продужила преко с. Страгари за Крагујевац и изашла из зоне дејстава 21. дивизије. Са Немцима су се повукли и оружани одреди СДК из рејона Крагујевца, из с. Добрача и с. Страгари.

Према наређењу штаба 21. дивизије од 28. септембра 5. српска бригада је запосела нове положаје: 1. батаљона - положај Врлетна стена; 4. батаљона - Каменита - с. Мајдан, са задатком извиђања рејона с. Свржовци и с. Црнуће, а 3. батаљон у с. Шилопај, са једном деташованом четом на Руднику, са задатком извиђања у правцу Тополе и села Страгари, уз

202) Исто, док. 187.

обавезу да успостави и одржава редовну везу са 10. крајишком бригадом. Аруги батаљои обезбеђивао је дивизијску болницу у с. Калиманићи и штаб бригаде у с. Љутовница (у кући Раденка Сарачевића). У току поподнева 29. септембра штаб бригаде је послао два јача патролна одељења, која су утврдила да у Руднику и Мајдану нема непријатељских војника, па су делови 5. бригаде ушли у оба ова места.

Борбе 5. и 21. дивизије НОВЈ против Немаца и четника у рејону Горњег Милановца, Крагујевца, Тополе и Аранђеловца у другој половини септембра имале су велики значај, јер су успориле покрете делова немачке 4. СС полицијске оклопне дивизије и 18. СС брдског полицијског пука из Грчке, преко Београда, у Баната, у овим борбама била је ангажована и 7. СС брдска дивизија »Принц Еуген«, која је била одређена за образовање одбране Ниша, што је све давало велики значај овим операцијама јединица НОВЈ. Овим борбама јединица 21. дивизије, посебно 5. бригаде, знатно је успорен покрет 14. СС пука 7. СС брдске дивизије »Принц Еуген«, који је са великим закашњењем стигао у Тополу, а још више је закаснио да пређе у источну Србију, у помоћ главнини своје 7. СС дивизије у њеним жестоким борбама против 23. и 45. дивизије НОВЈ у рејону Зајечара и на комуникацији Зајечар - Бољевац - Параћин.

Пета бригада је у овим непрекидним борбама избацила из борбеног строја непријатеља 212 војника и старешина: погинуло је 95, од којих 57 Немаца и 38 четника, рањено је 114, од којих 59 Немаца и 55 четника, и заробљена три Немца. Уништена су два немачка камиона, а заплењено је 19 пушака и 4.300 пушчаних и митраљеских метака. Сопствени губици били су такође велики, 35 избачених из борбеног строја, од којих 10 погинулих 16 рањених и девет контузованих.²⁰³

Према дивизији налазиле су се четничке јединице: 1. и 2. гужанска бригада, Левачка и Крагујевачка бригада, све из 1. шумадијског корпуса, на просторији: Борач, Опленац, Гривац и у селу Драчи, и даље на Мутавој коси, све у свему око 1.500 потпуно деморалисаних, великим делом мобилисаних четника. Није било борбених окршаја. Бригада је слала своја јача патролна одељења чак до села Винче. На положајима Лзутовница - Мајдан - Рудник 5. бригада се налазила све до 8. октобра 1944. године.

203) Исто, док. 187.

ЗА ВРЕМЕ ОДМОРА И ПРЕДАХА

Време затишја искоришћено је за сређивање јединица, по пуну муницијом и распоред око 150 новодошавших бораца из ових села. Држани су партијски и скојевски састанци на којима су анализирана протекла борбена дејства и извлаче одговарајућа борбена и политичка искуства. Политички се интензивно радило по четама, ређе на батаљонским конференцијама. У јединицама је извођена и војна обука.

Војни и политички органи 5. бригаде били су у овом времену - у предаху између борбених дејстава и напорних покрета - ангажовани пре свега на мобилизацији нових бораца за јединице НОВЈ, у политичком раду са народом на терену, формирању команди места и изградњи органа нове народне власти. Одмах се отпочело са одржавањем зборова у селима. Бирани су НО одбори и команде места, а затим је вршена мобилизација људства за јединице НОВЈ. То је рађено по заповести штаба 21. дивизије од 12. септембра 1944. године у којој је, поред осталог, наређено: »Још једном напомињемо да све јединице по ослобођењу већих насеља, а варошица и градова одмах организују команде места и предузме потребне мере ради формирања градских и сеоских НО одбора, а између свих ослобођених места успоставити што пре телефонске везе.^{204>}

У овом времену штабови и крманде јединица 5. бригаде на овом терену вршили су мобилизацију људства за НОВЈ. У штабу бригаде написан је кратак проглас за мобилизацију у коме је становништво обавештено о значају мобилизације за коначно ослобођење наше земље испод власти окупатора, али је назначена и строга одговорност за неодазивање позиву за ступање у војску, и да ће бегунци бити извођени пред војни суд. Патроле су разнеле проглас свим органима народне власти.

Органи 5. бригаде вршили су мобилизацију у селима која им је одредио штаб 21. дивизије: Горњи Бранетићи, Сврачковац, Мајдан, Рудник, Бољковци. Мобилизацијом су били обухваћени сви мушкарци од 18 до 30 година способни за војску, а за артиљерију су узимани и људи до 40 година старости. Штабови нису журили са мобилизацијом, већ је она припремана и по неколико дана преко мањих, углавном сеоских политичких конференција и зборова. Приликом мобилизације

^{204>} Исто, док. 27.

испољавана је значајна еластичност, пазило се на партизанске и самохране породице, на имовно стање породице и њен до-тадашњи допринос НОБ. Тежило се попуни људством које би доносило оружје, јер се одраније знало да се код људства на овој територији налази доста оружја, још из времена када су ови крајеви били притиснути четничком мором и са неколико присилних четничких мобилизација. При мобилизацији су из-двајани механичари и шофери, а артиљерци и телефонисти су упућивани у штаб 21. дивизије.

Становништво ових крајева радо се одазвало позиву за војску, излазило је из таме четворогодишње четничке море. Комисије при штабу бригаде и штабовима батаљона радиле су свакодневно, примале су само здраве људе, па је тако само 3. октобра примљено 100 нових бораца у бригаду. Међутим, штаб 5. бригаде очигледно није био потпуно задовољан тем-пом и бројношћу мобилизације, па је политички комесар бри-гаде, 6. октобра 1944. године, обавестио политичког комесара 21. дивизије: »Са мобилизацијом није ишло лако, јер куда смо пролазили свуда је скоро све пошло у четнике, сем Бојковца и Озрена где је мобилизација мало боље успела.²⁰⁵ Из Таков-ског краја укупно је за бригаду мобилисано преко 400 нових бораца.

У бригаду су долазили и месни четници, предавали се са оружјем и одмах распоређивани по батаљонима. Огромна ве-ћина новомобилисаних бораца била је раније присилно моби-лисана за четнике и прошла је кроз војну обуку, тако да су се успешно укључивали у бригаду и учествовали у борбеним акцијама. Новомобилисани борци из Таковског среза искрено су били одушевљени пријемом у НОВЈ. Многи од њих су се касније истакли у борбама, били су веома храбри борци, као што су Светозар Ивановић, Милисав Јововић, Милован Глишић, Милош Оташевић, сви из 4. батаљона, али и многи други.

Са мобилизацијом је успешно завршено 8. октобра 1944. године, када је у јединице 21. дивизије ступило преко 400 но-вих бораца, од којих преко 120 у 5. бригаду. Спискови моби-лисаних бораца рађени су у по два примерка, један је задржан у штабу 5. бригаде а други примерак је послат у Команду ми-лановачког војног подручја. Политички комесар 21. дивизије пише: »Велики број новомобилисаних бораца прилично је раз-

205) АОС, к. 1046, ф. 3, док. 20, *Извештај политичког комесара 5. српске бри-гаде*, 6. октобра 1944. године, из села Љутовнице, политичком комесару 21. дивизије.

воднио батаљоне и чете ради тога што је број старих бораца био мали, а од тога смо слали већи број за разне јединице (артиљерију, пратећи батаљони, београдски батаљон итд)... «²⁰⁶⁾

Пре него што се пошло са овог терена одржане су четне политичке конференције, партијски и скојевски састанци ради војне и политичке припреме бораца и старешина за нови покрет ка Београду.

•к

Завршио се још један период у борбеној и војно-политичкој активности 5. српске НОУ бригаде, испуњен многим другим и веома напорним маршевима и скоро свакодневним жестоким борбама са далеко јачим, бројнијим и добро наоружаним непријатељем. Бригада је на том путу дугом преко 180 километара (са Копаоника до Рудника) ослободила варошицу Гучу, под борбом форсирала две велике и широке реке (Ибар и Западну Мораву) и прешла много набујалих речица и потока. Нападала је на јаке непријатељске посаде и гарнизоне: Бладе, Куршумлију, Полумир, Пожегу, и у тим борбама жестоко тукла непријатеља.

Стални покрети и борбе, неспавање и нередовна исхрана, а крајем септембра и почетком октобра 1944. године и хладно и кишовито време исцрпили су борце. Био им је потребан одмор, а времена за предах никада није било довољно. Већ се осећао недостатак опреме за касну јесен и зиму: одеће, обуће, шињела, кабаница и шаторских крила није било довољно. Других и напорних маршеви и подерали су обућу и одећу. Упркос свим тим ратним недаћама борбени морал бораца и старешина био је висок. У нападним и борбеним акцијама постигали су велике успехе. Тукли су се највише против Немаца из њихових елитних и по крволоштву чувених дивизија: делови 1. СС брдске и 7. СС брдске дивизије »Принц Еуген«, које су још увек поседовале високи борбени морал и тукле се не помишљајући уопште на повлачење и одбрану, већ само на напад.

У тим борбама из непријатељског борбеног строја избачено је 485 војника и старешина, од којих је погинуло 208 војника и старешина (93 четника, 20 Бугара, 87 Немаца и 8 љотићеваца) рањено је око 229 (8 Бугара, 122 Немца, 17 добровољаца - љотићеваца и 82 четника), заробљено је 48, од којих

206) АОС, к. 1042, ф. 5/II, пер. бр. 6.

три Немца и 45 четника мада ови подаци нису потпуни јер недостају они из борби у којима се бригада повлачила.

Уништено је седам камиона (три бугарска и четири немачка) и два мотоцикла, порушена су четири моста (два железничка и два друмска) и запаљена железничка станица у Јелен Долу. Бригада није имала велики ратни плен у овим борбама: 33 пушке, два »шарца«, једна машинка, два пиштоља и нешто око 4.000 метака за пушку и митраљез, а заплењена су од четника и три вагона брашна и жита.

Ава месеца борби и покрета представљали су за бригаду велику школу у којој су њени борци и старешине стицали нова борбена искуства, крвљу плаћана и драгоценим људским жртвама. Из борбеног строја бригаде у овом временском периоду избачена су укупно 74 борца и старешине, од којих 27 погинулих, 34 рањених (15 теже и 19 лакше), девет контузованих и четири заробљена (Немци су заробили четири рањеника и све их побили и поклали). О жестини ових борби речито говоре и подаци погинулих и рањених старешина, углавном предводећи своје јединице у јуришима. Погинули су: Божидар Стевовић, командант 1. батаљона, и Милутин Поповић Дунђерски, заменик команданта 4. батаљона (били су тешко рањени и истог дана подлегли ранама), затим политички комесари чета Драгосије Костадиновић, Крешимир Бастић и Сава Рогановић, командир 2. чете 4. батаљона. Теже 1. лакше су рањени Добросав Павловић Афион, заменик команданта, Стојан Стојановић, командир 2. чете и Будимир Угреновић, заменик командира 2. чете, сви из 2. батаљона, затим Савка Гушац, болничарка 3. чете 4. батаљона, и други.

Према наређењу штаба 21. дивизије, 5. бригада је запосела рејоне с. Баре, Љуљани, Коњуша и Враћевшница, и почела да прикупља дивизијске јединице из правца Кнић, Барач и Рогојевац. По добијеном обавештењу штаба 21. дивизије, позадински органи са неколико кола су пошли у Горњи Милановац и на железничкој станици добили веће количине материјала, нешто одеће и обуће и намирница за бригаду.²⁰⁷

Пета бригада је, заједно са осталим бригадама дивизије, извршила покрет 9. октобра увече, правцем: Врбова - Баре - с. Горња Јарушница. Марш је био веома напоран. Одвијао се по кишном времену и блатњавом путу. Између села Враћевшнице и Бара Бригада је наишла на једну мању групу четника, која је отворила ватру, али без резултата, јер су пуцали из ве-

²⁰⁷> АОС, к. 1040, ф. 1. док. 30.

лике даљине. Бригада је наставила покрет и 10. октобра поподне, у селу Пајазитово, сукобила се са око 200 четника из две четничке бригаде, који су покушали да спрече пролазак 5. бригаде овим правцем. Жестоком ватром са даљег одстојања, 4. батаљон је разјурио ову четничку јединицу. У Бајазитову бригада је запленила око 1.000 кг хлеба испеченог за четнике. Два извиђачка немачка авиона надлетала су покрет јединица 21. дивизије, али нису митраљирали.²⁰⁸

Дивизија је, 9. октобра 1944. године, наставила покрет ка Рачи и на том путу 5. бригади се предало 18 четника са 12 пушака и 1.000 метака.

Бригада се те вечери задржала у оближњем селу Адровцу и ту заноћила.

СУСРЕТ СА ЦРВЕНОАРМЕЈЦИМА

По уласку у Рачу, штаб бригаде је написао проглас, који је прочитао грађанима: »Грађанству Раче Крагујевачке дајемо на знање да је братска Црвена Армија у Марковцу (суседно место, 10 км удаљено - п.а.), те према томе требало би сво грађанство, већином омладина да присуствује дочеку братске Црвене армије«. Проглас је објављен у 4. броју листа »Ударник«.

Бригада се сусрела са једницима Црвене армије 12. октобра, у непосредној околини Раче.²⁰⁹ Са великим одушевљењем, аутор Д.Ј. пише чланак под насловом »Сусрет са Црвеном армијом« у првом броју обновљеног листа бригаде »Јастребац«, издатог поводом прославе прве годишњице бригаде: »Нашој срећи нема краја. Гледајући челичне цинове и ми смо се осећали снажнијим и јачим него икада дотле. Сада нам нико ништа не може, говорили су борци, а глас им је подрхтавао од радости. Рафал за рафалом био је поздрав којим је сваки борац поздрављао Црвену армију«. Из чланка објављеног у бригадном листу сазнаје се за атмосферу приликом доласка бригаде у Рачу:»... Непрегледна маса света која се слегла и тискала по узаним тротоарима паланке, уморност и узбуђење те масе, громки поклици и ведрa лица, све нам је то јасно говорило о расположењу које у том тренутку преживљавају становници ове мале напаћене варошице... «

208) ДОС, к. 1041, рег. бр. 12-1/2, *Извод из операцијског дневника 21. дивизије* за дане од 3. до 10. октобра 1944. године, као и 36. НОР, I, 13, док. 84.
209) АОС, к. 1046, ф. 8, рег. бр. 17/27, 2, и 5. *Сусрет са Црвеном армијом*.

Дванаестог октобра ујутру бригада је кренула према Великој Плани и око 11 часова два њена батаљона сукобила су се са Немцима који су заузимали положаје на линији: Гвоздењак (триг. 245) - Кокољевац. Немци су давали жестоки отпор, око 40 Немаца није напуштало своје положаје, упркос јаком бригадном притиску. Око 14 часова Немцима је из правца Крагујевца стигло појачање од око 800 Немаца са шест топова и више тешких минобацача, чиме је знатно ојачана њихова одбрана. Око 17 часова штаб бригаде увео је у борбу још један батаљон, који је на Немце извршио бочни напад из правца Дрењар и Крушар, поколебао немачку одбрану и потиснуо Немце са положаја на Кокољевцу, али се на Гвоздењаку упорно и даље држао. У овим борбама непријатељ је имао 26 мртвих (16 Немаца и 10 четника) и око 40 рањених (25 четника и 15 Немаца) а бригада је на Гвоздењаку имала једног погинулог. Борци су ликвидирали немачку посаду код једног топа и покушали су да извуку топ, али су у том били спречени жестоком ватром немачких аутоматских оруђа, па је топ остао на »ничијем« простору. Бригада је имала једног погинулог, једног теже и тројицу лакше рањених. Заплењена су троја кола опрема.²¹⁰⁾ Предвече истог дана Немци су се повукли према Баточини.

БОРБА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ БЕОГРАДА

На дан 13. октобра бригада је по наређењу штаба 21. дивизије наставила покрет и зановила у селу Јагњилу. Следећег дана је наставила покрет правцем: Ковачевац - Мали Пожаревац. У Малом Пожаревцу налазила се мања група Немаца на железничкој станици, коју су опколили делови Шумадијске (21. српске) бригаде. Немци су се бранили, не покушавајући пробој кроз обруч јединица НОВЈ. Са циљем убрзане ликвидације ове немачке групе Шумадијској бригади је штаб 5. бригаде оставио у Ковачевцу свој 1. батаљон,²¹¹⁾ а она је наставила покрет ка селу Лештане.²¹²⁾

Пред зору 15. октобра наставила је покрет. У напорном маршу превалила је преко 20 км и око подне стигла у Лештане. Маршевало се по кишном времену и блатњавим путевима, што је нарочито отежавало кретање технике. На том мар-

²¹⁰⁾ 36. НОР, I, 13, док. 138.

²¹¹⁾ »АОС, к. 1046, ф. 8, док. 17/33, *Борба код Малог Пожареваца.* •

²¹²⁾ 36. НОР, I, 13, док. 179.

шу, по доласку у Врчин, штаб -бригаде је од мештана добио податке да се намачка посада из бункера поред пруге повукла у железнички тунел и да одатле повремено пуца. Једна чета 2. батаљона опколила је ову немачку групицу и ликвидирала је.

Бригада је запосела положаје: Забран - к. 201 - к. 217 до коте 267 (бандера) па удесно до простора Голо брдо (к. 221). На левом одсеку (према Дунаву) положаје је држао 1. батаљон, 2. батаљон је био у средини а 4. батаљон на десном крилу додељеног одсека. Приступило се извиђању према селу Болеч и на тај начин затворен је правац с. Аештане - с. Бели Поток. Организован је на брзину ватрени систем, а у случају напада непријатеља на положаје 4. бригаде, задатак 5. бригаде био је напад на леви бок непријатеља и да не дозволи непријатељу одступање правцем Лештане - Бели Поток - Железник и даље ка Обреновцу.²¹³

Док су се водиле жестоке борбе за Београд, немачка корпусна група генерала Штетнера примицала се главном граду с правца Смедерева с намером да се пробије у град и споји са снагама одбране Београда. Са евојим предњим деловима 15. октобра пре подне избила је у рејон села Болеча, управо пред положаје 5. бригаде 21. дивизије. У таквој ситуацији 21. ударној дивизији 1. пролетерског корпуса је, из резерве код Авале, наређено да затвори смедеревски друм и спречи пробој непријатеља у Београд. Истовремено је штаб 5. дивизије, 16. октобра, известио штаб 21. дивизије о пробијању ове немачке колоне код Малог Мокрог Лука у правцу Београда.²¹⁴

Пета бригада је преко целог дана 15. октобра водила жестоке борбе са овом немачком колоном на линији Забран - Раскрсница. Заробљено је пет Немаца. Услед брзог мењања ситуације на фронту и слабих курирских веза, дешавало се овог дана да је руска артиљерија тукла положаје 5. бригаде. Како су из правца Смедерева стално придолазиле нове и јаче немачке снаге и колоне из групе генерала Штетнера, које су жестоком артиљеријском ватром из рејона Болеча и к. 100 тукле бочно и у леђа положаје 5. бригаде, то се бригада морала повући ка раскрсници у источном делу села Лештана.

Претходница немачке групације »Штетнер« је око 24 часа 15/16. октобра кренула ка Болечком брду, прешла Болечку реку, између Шуговца (к. 171) и Бабиног луга и одбацила 2. и 4. батаљон 5. бригаде још даље према Забрану (к. 271) и с.

²¹³) АОС, к. 1041, рег. бр. 45/1, *Извештај штаба 5. српске бригаде*, од 15. октобра 1944. године штабу 21. дивизије и 36. НОР, I, 13, док. 179.

²¹⁴) 36. НОР, I, 14, док. 8.

Лештане.²¹⁵⁾ Аруга чета 2. батаљона под командом командира Предрага Петровића Рацка, са којом се кретао и штаб 2. батаљона, сукобила се са Немцима, који су у почетку били изненађени, али су се брзо организовали и, извршили противнапад и чету приморали на повлачење. Чета се повлачила прилично неорганизовано. Известан број новомобилисаних бораца побегао је те вечери из чете.

У зору 16. октобра 1944. године штаб 21. дивизије наредио је штабу 5. бригаде да у садејству са 4. бригадом нападне Немце на простору Болеч - Калуђерица, да затвори правац ка Лештану. Штаб дивизије је оштро укорио штаб 5. бригаде: »Међутим, непријатељ је продро до Београда, а ви нисте ни покушали да га нападнете. Како се ово може сматрати другачије, уколико је потпуно тачно, него злочином према осталим јединицама. Штаб ће по овоме поднети писмени извештај...«²¹⁶⁾ Овако оштре замерке штаба дивизије штабу 5. бригаде уопште нису оправдане јер су јединице бригаде целог дана 15. октобра водиле жестоке борбе са Немцима који су надирали из правца Смедерева.

Штаб дивизије наредио је 16. октобра штабу 5. бригаде да својим јединицама поново затвори правац Болеч - Лештани и да активно дејствује у бок непријатеља из правца Смедерева уколико би овај нападао правцем Болеч - Београд. Жестоке борбе на сектору 5. бригаде настављене су и 16. октобра. Бригада је нападала Немце правцем Лештане - Болеч, са почетком у 13 часова. Била је на десном крилу 4. бригаде. Немци су предвече успели да потисну 2. батаљон, али су делови 3. и 4. батаљона одмах извршили жестоки противнапад и потиснули Немце. Помоћник комесара 4. батаљона Гојко Рогановић наредио је заменику команданта батаљона да са групом од око 30 бораца нападне Немце на месту Бреше, а сам је узео пушкомитраљез од борца Борђа Петровића. Јуришали су на Немце и успели не само да поврате положаје 2. батаљона већ и да прогоне непријатеља преко Болеча ка Црвеном забрану, а затим даље од линије Шугавац - Бабин лук ка Болеч-механи. Остали батаљони су лод својом контролом упорно држали комуникацију Гроцка - Београд и одбијали Немце са ње. У овим борбама 2. батаљон је имао доста рањеника.²¹⁷⁾ Непријатељу су нанети велики губици: 80 погинулих и скоро исто толико рањених и 12 заробљених Немаца. Уништено је пет камиона немачке муниције и »гомила ручних бомби«.

²¹⁵⁾ Исто, док. 19.
²¹⁶⁾ Исто, док. 17.

²¹⁷⁾ Исто, док. 21.

У 12 часова 16. октобра штаб дивизије је наредио напад на непријатеља, који је почео у 20 часова истог дана. Нападале су 4. бригада (1. и 3. батаљон) и 5. бригада (3. и 4. батаљон). Борба је вођена преко целе ноћи. Вршени су наизменични напади и противнапади на далеко надмоћнијег непријатеља. У рано јутро 17. октобра из Болеча је кренула у пробој ка Београду главнина 1. дивизије, група »Штетнер«. Из правца Гроцке наишла је јака немачка колона са преко 40 камиона пуних војске и са десетак тенкова. Тенковска колона нападала је друмом Болеч - Београд, а стрељачки строј уз активну и масовну подршку артиљерије нападао је дуж обе стране друмом у широком појасу.

Делови 4. и 5. бригаде успели су привремено да задрже непријатеља у његовом надирању ка Београду.²¹⁸ Делови 4. батаљона 5. бригаде чак су заробили мању немачку болницу. Међутим, Немци су наставили са нападима и потиснули 1. батаљон 5. бригаде са коте 201, на коту 217 и уопште делове 4. и 5. бригаде потиснули са Болечке реке и набацили их на линију Шуговац - с. Шеварице. Обе бригаде су покушале са неколико противнапада да поврате изгубљене положаје, али су увек били одбијене.

Тренутну панику међу борцима 1. батаљона изазвали су и кувари, који су дотрчали са вестима да су приметили много Немаца у сеоским шталама. Међутим, када је заменик командира 1. чете Живорад Костић, са већом групом бораца, притрчао шталама, затекао је тамо само једног Немца који је мирно тимарио коње. Он је изјавио политичком комесару чете да је Аустријанац и комуниста и предао се.

Други батаљон 5. бригаде је прешао преко комуникације Ритопек - Београд и са пет пушкомитраљеза затоворио овај правац и онемогућио кретање непријатеља ка Београду и онемогућио им да оправе већ разрушени мост на друму. Четврти батаљон је послат да садејствује 3. батаљону у рејону Шуговац - Шеварице.

Немци су поново концентрисали своје новодошле снаге, извршили жестоки притисак и успели да врате бригадне делове на њихове полазне положаје. Четврти батаљон се поставио у Лештанима, а 1. и 2. батаљон држали су положаје на коти 217. Како су Немци зашли иза леђа бригади, 2. батаљон је послат на Голо брдо као бригдна заштитница, јер је било

²¹⁸> АОС, к. 1041, рег. бр. 39/1, *Извештај штаба 5. српске бригаде* од 17. октобра 1944. године штабу 21. дивизије.

очигледно да су Немци променили правац свог пробоја, сада ка Обреновцу. И овога дана дешавало се да су совјетска и дивизијска артиљерија понекада омашком тукле положаје бригаде, али су јој углавном помагали у њеним борбеним акцијама.

Непријатељ је у овим борбама имао преко 200 погинулих. Плена није било. Губици бригаде били су такође тешки: осам погинулих, седам теже рањених, лакше рањених 20 и осам контузованих. Време је за ово доба године било изненађујуће топло. Штаб бригаде налазио се стално на положајима ради правовременог утицаја на борбена дејства својих батаљона и доношења одлука и заповести према свим, често променљивим ситуацијама у борби.²¹⁹⁾

Штаб 21. дивизије, наредио је 17. октобра штабовима 2. пролетерске 4. и 5. српске, 1. крајишке и 2. личке бригаде уништење немачких јединица на просторији села Калућерица, Лештане, Болеч и Ритопек.

Пета бригада је одмах почела са прикупљањем обавештајних података о снази и распореду непријатељевих јединица, и већ 18. октобра продужила борбе против Немаца на истом сектору. Бригада је добила следећи борбени задатак: »Пета српска бригада извршиће покрет правцем Осоје - Мајдан десно па улево Забран (к. 201) са задатком напада на Болечке механе, где се налази главнина непријатељских снага. Бригада ће се током борби везивати десно са 1. крајишком бригадом, а лево, на правцу раскрнице, са једном личком бригадом. Бригада ће у свом надирању обухватити Голо Брдо (к. 221) с. Болеч«.²²⁰⁾

Увече су на положаје 1. батаљона дошла два совјетска официра и заједно са Вељком Поповићем, обавештајним официром батаљона, који их је повео на коту Шугавац, одакле су осматрали непријатељске положаје код Лештана. Пошто су совјетски официри - изгледа да су то били артиљерци - нацртали планове немачких положаја, сва тројица су се повукла у један заклон, пушили и разговарали, »мало руски, мало српски«. При поласку један од њих је потапшао Поповића по рамену и рекао му само: »Каћуша, Каћуша«. Поповић је знао песму »Каћуша«, па их је тако и схватао. Так када је пала ноћ и када је небо било пресечено безбројним пламеновима, а земља експлозијама, иза којих су следили крици на немачкој

²¹⁹⁾ АОС, к. 1041, рег. бр. 13/2, *Операцијски дневник 5. српске НОУ бригаде за време од 17. до 21. октобра 1944. године.*

²²⁰⁾ *Зб. НОР*, I, 14, док. 31.

страни, схватио је да онај Руе није говорио о познатој песми.

Четврти и 3. батаљон вршили су напад из Лештана на Немце у Болечу. Борба је вођена све до мрака, када су се Немци повукли у правцу Рипња. Непријатељски губици били су врло велики, преко 200 погинулих и много рањених. На друму су Немци оставили преко 1.000 разних возила, са много ратне опреме, коју бригада није успела да заплени, јер је брзо надирала ка Авали, тако да је тај огромни плен пао углавном у руке совјетским јединицама. Бригада је имала три погинула, три теже рањена и 13 лакше рањених бораца. У току борби из бригаде су нестала 162 борца, који су се растурили по другим бригадама.

На дан 18. октобра штаб 21. дивизије је констатовао да је са својим јединицама успешно спречио продор Борбене групе »Штетнер« (»Витман«) ка Београду, да је ова немачка група скоро потпуно разбијена на простору села Болеч, да је на друму оставила целокупну артиљерију, моторизацију и тенкове и да се са исто тако разбијеном пешадијом покушава пробити преко Рипња и Авале за Обреновац. Дивизија је добила задатак да непријатељу спречи извлачење из обруча и да га уништи, па је штаб дивизије наредио 2. пролетерској бригади да се постави на простору Бели Поток - Пиносава, а 5. бригада да се пребаци у рејон Авале, последне њене северне падине и по сваку цену спречи пробој непријатеља ка с. Белом Потоку и с. Пиносави и да према стварној ситуацији делује на непријатеља.²²¹⁾

Бригада је већ око 22 сата 18. октобра посела додељене јој положаје и одмах почела са извиђањем слањем даљих извиђачких патрола и прикупљањем обавештајних података о непријатељу. Од месних одборника из села Зуца сазнало се да су се Немци пробили од Врчина у правцу Зуца, са очигледном намером да избију на северне падине Авале и да тим путем уђу у Београд. Једна мања немачка колона, без моторизације, са *нешто* артиљерије, из рејона Зуца напала је на положаје 4. батаљона 5. бригаде али је била одбијена и натерана ка пробој другим правцем. Деловћ 4. батаљона гонили су ову немачку колону скоро до у близини Барајева, тамо су преноћили и ујутру се вратили у састав бригаде. Бригада је овога дана сла-ла јаке извиђачке патроле чак до Рипња и комуникације Ниш - Београд. Штаб бригаде налазио се на Авали. На овим положајима бригада је остала и 19. октобра 1944. године.

Двадесетог октобра штаб 21. дивизије је издао наређење штабовима бригада за размештај на просторији Кумодраж, Мали Мокри Луг и Велики Мокри Луг. Пета бригада је упућена у Велики Мокри Луг, где је стигла 21. октобра до 16 часова и разместила се. Двадесет другог октобра бригада је сходно дивизијском наређењу извршила покрет из Рипња и сместила се у селу Гунцати. Деснокрилна патрола сукобила се са једном групом Немаца у атару села Сремчице. Немци су изгинули а неколико их је заробљено. На путу према селу Гунцати једна немачка тројка сачекала је у заседи мању групу бораца, убила двојицу и теже ранила тројицу из 5. бригаде.²²²

На дан 23. октобра штаб 21. дивизије издао је наређење својим бригадама да изврше нови покрет и да на одређеним територијама потпуно рашчисте комуникације од непријатеља, да успоставе путни и железнички саобраћај и да га обезбеде за слободан транспорт трупа и материјала. Штабу 5. бригаде наређено је да изврши покрет са садашње територије до просторије Сибница - Венчани, а затим идућег дана да продужи покрет и да размести бригаду на просторији Даросава - Аранђеловац.^{223>}

Пета бригада је из Гунцата упутила јаке патроле у правду Јунковца ради прикупљања обавештајних података о присуству непријатеља у овом селу. Међутим, већ исте ноћи бригада је добила ново дивизијско наређење да изврши покрет и да се врати у Београд. Приликом покрета из Гунцата, погинуо је један борац. Приликом уласка у Београд погинуо је један борац. Приликом уласка у Београд командант 4. батаљона Видак Рогановић водио је свој батаљон све до Ташмајдана и сам ушао у Пожарну команду, у којој је радио пре рата. Бригада се 24. октобра сместила у школи »Војислав Илић«, а штаб бригаде у једној кући преко пута школе.²²⁴⁾

У бригадном и батаљонским листовима и у четним новинама многи борци и руководиоци писали су с одушевљењем сликовите чланке о протеклим борбама за ослобођење Београда, које су им се за вечита времена утиснуле у сећања. Сви су писали о огорченим и силовитим нападима Немаца на прилазима Београда. Немци су вршили сталне нападе и противнапада, жилаво су бранили достигнуте и поседнуте положаје,

^{222>} АОС, к. 1041, рег. бр. 25/2, *Извештај штаба 5. бригаде*, штабу 21. дивизије, од 22. октобра 1944. године.

²²³⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 6-1/2.

²²⁴⁾ АОС, к. 1041, рег. бр. 33/2, *Извештај штаба 5. српске бригаде* штабу 21. дивизије од 24. октобра 1944. године.

али је зато јуначка била и борбеност бораца и старешина 5. бригаде.

На путу од Раче до уласка у ослобођени Београд, бригада је водила осам жестоких борби, углавном против Немаца из 7. СС-дивизије »Принц Еуген« и деловима Борбене групе »Штетнер« (1. брдска СС дивизија). Био је то непријатељ добре обучености, чији је борбени морал био још увек висок и који се по цену изванредно високих људских и материјалних губитака покушао пробити у Београд, а када му то није успело, покушао је пробој преко Авале према Сави.

У борбама за Београд, огромна већина бораца и све старешине бригаде испољавали су високи борбени морал у односу на далеко јачег, бројнијег и боље наоружаног непријатеља. Командовање у бригади, почев од штаба бригаде па до команди чета, било је на високом нивоу. Старешине су показале велику иницијативу и сналажљивост у овим борбама у којима се ситуација брзо и изненадно мењала из часа у час. Само у првој ноћи борби, 15/16. октобра, дошло је до мање панике, изазване углавном страхом и несналажљивошћу новомобилисаних бораца којима је ово била прва борба против Немаца, али се то није поновило.

Облици борбених дејстава јединица 5. бригаде у борбама за ослобђење Београда били су различити и мењали су се у складу са ситуацијом на овој просторији: извођен је фронтални удар, вршено је опкољавање непријатеља по групама и јединицама. Неколико пута су извођени силовити и успешни јуриши на Немце ради повраћаја изгубљених положаја и одбијања жестоких и узастопних непријатељских напада и контра-напада. Бригада је тих дана стално маневрисала и стално затварала правце на којима су Немци покушавали пробој у Београд, а затим ка Авали и даље ка Обреновцу. У жестоким борбама сваки Немац је откупљивао своју главу, што је узроковало велике људске губитке јединица 21. дивизије, а посебно 5. бригаде.

У вези са тешкоћама са којима се 5. бригада сукобљавала у борбама у околини Београда треба рећи да је и овај терен био потпуно непознат. Борци и руководиоци су у ноћи дошли на ову просторију и одмах су кренули у борбу.

У борбама вођеним на путу од Раче до ослобођења Београда, у времену од 10. до 24. октобра 1944. године, бригада је из непријатељевог борбеног строја избацила 261 војника и старешину, од којих 226 Немаца и 35 четника: убијено је 118, од

којих 108 Немаца и 10 четника, рањено је 120, од којих 95 Немаца и 25 четника и заробљена су 23 Немца. Заплењено је троје кола опреме и 1.000 кг хлеба и уништено пет камиона муниције и гомила ручних бомби.

Из борбеног строја бригада избачено је 250 бораца и старешина, од којих 14 погинулих, 66 рањених (19 теже и 47 лакше), осам контузованих и 162 побегла из борби, већином мобилисани борци, с тим што се око 60 ових сутрадан после првих борби у околини Београда вратило у своје јединице, а неки од њих су отишли у друге бригаде. Међу погинулима био је и Иван Копривица, командир 2. чете 4. батаљона.

ПОЛИТИЧКА И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА АКТИВНОСТ У ОКТОБРУ

У овом периоду (октобар 1944. године) бригада је била у покретима и борбама, па се није ни имало скоро нимало времена за војнички, политички и културно-просветни рад, а делатност партијске и скојевске организације сводила се на краће састанке партијских ћелија и скојевских актива ради припреме за покрет или на краће анализе протеклих покрета и борби. Политички комесар 5. бригаде је 30. октобра 1944. године обавештавао политичког комесара 21. дивизије: »... те скоро и рад је био једино борба, о чему су се редовно подносили извештаји. Но и поред тога искоришћавало се сво расположиво време на уздизању бораца. Скоро сво људство је сем руководилаца новомобилисано те се је највише радило са њима војнички, да би се оспособили да рукују са оружјем и да би исто знали у борби искористити; но поред тога још се је више поклањало пажње искоришћавања заклона. Пре него што су нови упућивани у батаљоне указато им је укратко што је задатак наше борбе, те о потреби другарске дисциплине и сталног рада на валститом уздизању... «

За време краткотрајних предаха између покрета и две борбе политички комесари батаљона држали су краће састанке са политичким комесарима чета на којима су обрађиване Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и реферат друга Тита на Заседању АВНОЈ-а па су после тога комесари обрађивали све материјале на политичким конференцијама по четама. У ок-

²²⁵ АОС, к. 1046, ф. 3, док. 21, *Извештај политичког комесара 5. српске ударне бригаде*, бр. сл., од 30. октобра 1944. године политичком комесару 21. дивизије, писан у селу Пећинци.

тобру 1944. године са борцима је прорађивана и тема »Значај и улога српског народа у народноослободилачкој борби«, при чему је обрађиван и чланак Сретена Жујовића Црног на ту тему објављен у листу »Слободна Србија«. Борцима је на конференцијама објашњавано какви су циљеви народноослободилачке борбе и значај те борбе, а говорило се и о народној власти, њеном значају и задацима. Највише материјала прорађивано је из часописа, »Нова Југославија«. Највише политичког материјала и интензивни политички рад одвијао се у 2. и 4. батаљону.

Културно-просветни рад није био на висини, најпре због тога што му се у штабовима батаљона и код политичких органа није придавала пуна пажња, а и због тога што је увек било релативно мало бораца који су за овај рад имали смисла. У сваком батаљону деловали су културно-просветни одбори, који су били највише ангажовани на издавању батаљонских листова и четних зидних новина. Дато је и неколико културно-просветних приредби, у оквиру батаљона. У бригади је било доста неписмених бораца. По батаљонима су организовани аналфабетски течајеви, а и су они због сталних покрета и борби били нередовни, па није ни било неких значајнијих резултата у октобру 1944. године. По батаљонима су формиран и хорови, али ни они нису показали неку нарочиту активност.

Политички комесар бригаде, мајор Марко Радетић, одржао је у овом месецу и неколико састанака са политичким руководиоцима батаљона на којима су донети закључци за далеко интензивнији војнострукни и политички рад у њиховим јединицама, али је зато прилично оштро констатовао: »Но штабови батаљона се слабо осећају одговорним за дужности које су примили на себе, па и поред тога што им се стално на то указује не иде брзим темпом напред. Сем тога, сада су нам и штабови батаљона непотпуни због рењених другова, а има их и на курсу. Команданта за наш 2. батаљон ни до данас нисмо добили. Никаквих размимоилажења нити између руководиоца ни између бораца нити између једних и других нема... «

Тешко је прихватљива оцена политичког комесара 2. дивизије, 1. новембра 1944. године, за командни кадар 4. и 5. бригаде, јер није заснована на солиднијем познавању тог кадра, а посебно због непознавања развоја НО борбе у Србији, пре свега у јужној Србији, за који он сматра и пише: »Што се

тиче командног кадра, већином је млад и неискусан. Штабови бригаде могу задовољити, али им још недостаје широки организациони смисао као штабовима. Комесари бригада имају искуства и прилично се сналазе у раду али им је ипак потребна добра помоћ, коју им указујемо путем састанака и договора, а поред тога често им пишем писмо у вези са задацима и проблемима који се јављају. Код комесара V бригаде (мајор Марко Радетић - п.а.) недостаје довољно чврстине да утиче на команданта, који има обичај да запостави остале чланове штаба... Штабови батаљона, нарочито у IV и V бригади су врло млади и са slabим искуством, тако да међу члановима штаба има другова на пр. који су у НОВ ступили тек 1944. године (нетачно за 5. бригаду - п.а.). Било је случајева да су неки од комесара батаљона истога дана примани у Партију и примали дужност комесара батаљона. Комесари чета, нарочито водни делегати мало се разликују од бораца. Добри су борци а у свему осталом потребна им је свестрана помоћ, која им се пружа путем четних састанака комесара или свих руководи-лаца... «

ПРЕД ВРХОВНИМ КОМАНДАНТОМ ДРУГОМ ТИТОМ

Дошао је и тај дуго очекивани дан, догађај који су борци и руководиоци 5. бригаде заувек задржали у својим сећањима, о коме су причали и данас причају својим потомцима, друговима и саборцима - били су на обезбеђењу врховног команданта НОВЈ, маршала Југославије Јосипа Броза Тита.

Штаб 1. пролетерског корпуса обавестио је 25. октобра све своје дивизије да ће већина учествовати у свечаној паради јединица НОВЈ на Бањици, пред врховним командантом, маршалом Титом, па је речено: »Ова свечаност биће велика и најзначајнија за наше јединице и за читав Београд, којом ћемо дочекати и поздравити нашег вољеног маршала Тита... Долазак Тита држати у тајности...²²⁶⁾ У свим јединицама провођене су ужурбане војне и политичке припреме за ову велику свечаност. Увежбаван је парадни корак, чишћено је оружје до сјаја, чишћена је униформа заплљана од протеклих дугих маршева и свакодневних борби. У новим касарнским условима одржавана је беспрекорна лична хигијена. Држани су поли-

²²⁶⁾ АОС, к. 1042, рег. бр. 42/1, *Наређење шаба 21. ударне дивизије*, од 24. октобра 1944. године за припреме за параду, на крају којег је оловком написано: »Долазак Тита држати у тајности«.

тички часови на којима се говорило о протеклим великим борбама, успесима за ослобођење Београда, организовано је и »избацивање« политичких парола за дан параде. У 4. и 5. бригади шивене су бригадне и батаљонске заставе. Бригадна застава је била југословенска тробојка са петокраком у средини, а да би се разликовала од батаљонских, била је шира за један сантиметар и обрубљена ивицама са жутом златном платненом траком.

За обезбеђење трибине на којој се за време параде налазио врховни командант НОВЈ, маршал Тито, одређен је 1. батаљон 5. бригаде, који се 27. октобра пребацио у једну школу на Вождовцу, а затим у току ноћи стигао на Бањицу и целе ноћи и сутрадан обезбеђивао стадион и саму трибину. Лица бораца и руководиоца 5. бригаде била су озарена док су посматрали чврсти мимоход јединишта 1. пролетерског корпуса пред Врховним командантом НОВЈ, маршалом Титом.

По завршетку параде и свечаности, бригада је прошла улицама Београда. Народ је са обе стране улице одушевљено поздрављао бригаду, бацао цвеће пред строј и на борце у строју. Бригада је прошла мостом на Сави и задржала се у Бегонији.